

Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

«Народна демонологія українців у XIX – на початку XX ст: культурно-історичний зміст та можливості інтеграції в освітній процес»

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітня програма «Середня освіта (Історія та правознавство)»

Здобувача вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Стаднюк Валентини Миколаївни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук,

доктор Кліш Андрій Богданович

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук,

доцент Костюк Леся Володимирівна

Тернопіль 2026

АНОТАЦІЯ

Стаднюк В. М. «Народна демонологія українців у ХІХ - на початку ХХст: культурно-історичний зміст та можливості інтеграції в освітній процес». Кваліфікаційна робота освітнього рівня – бакалавр. Тернопіль, 2026.

Бакалаврська робота присвячена українській народній демонології ХІХ – початку ХХ ст. Як частині традиційної культури українців. Розглянуто формування уявлень про надприродних істот під впливом історичних і культурних змін, проаналізовано основні демонологічні образи (домовик, лісовик, водяник, русалка, мавка, відьма, упир) та їх роль у народних віруваннях. Визначено функції цих образів у житті людей, їх вплив на поведінку та світогляд, а також можливості використання матеріалів народної демонології в навчанні історії та культури України. Результати роботи можуть бути використані для викладання та підготовки навчальних матеріалів.

Ключові слова : українська народна демонологія, фольклор, народні вірування, традиційна культура, демонологічні образи, домовик, лісовик, русалка, мавка, відьма, упир, освітній потенціал.

ABSTRACT

Stadnyuk V. M. «Folk demonology of Ukrainians in the 19th and early 20th centuries: cultural and historical content and possibilities of integration into the educational process». Qualification work of the educational level – bachelor. Ternopil, 2026.»

The bachelor's thesis is devoted to Ukrainian folk demonology of the 19th – early 20th centuries. As part of the traditional culture of Ukrainians. The formation of ideas about supernatural beings under the influence of historical and cultural changes is considered, the main demonological images (domovyk, lisovyk, vodyanyk, merman, mavka, witch, ghoul) and their role in folk beliefs are analyzed. The functions of these images in people's lives, their influence on behavior and worldview, as well as the possibilities of using materials of folk demonology in teaching the history and culture of Ukraine are determined. The results of the work can be used for teaching and preparing educational materials.

Keywords: Ukrainian folk demonology, folklore, folk beliefs, traditional culture, demonological images, brownie, forest ghost, mermaid, mavka, witch, ghoul. educational potential.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ.....	14
2.1. Поняття та структура народної демонології в українській традиційній культурі	14
2.2. Особливості формування демонологічних вірувань українців у XIX – на початку XX ст.	18
РОЗДІЛ 3. ОБРАЗИ ТА ФУНКЦІЇ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ	
У ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ	24
3.1. Домашні та природні духи в народних віруваннях (домовик, лісовик, водяник та ін.)	24
3.2. Шкідливі демонологічні істоти у народних уявленнях (відьма, упир, мавка, русалка).....	29
3.3. Соціально-культурні функції демонологічних образів у житті українського суспільства	33
РОЗДІЛ 4. ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ	
ДЕМОНОЛОГІЇ.....	37
4.1. Використання матеріалів народної демонології у викладанні історії та культури України.....	37
4.2. Інтеграція демонологічних сюжетів у шкільні та позашкільні освітні програми	45
4.3. Методичні підходи до використання фольклорно-міфологічного матеріалу в освітньому процесі.....	50
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми. Народна демонологія українців є невід’ємною частиною духовної та матеріальної культури народу, що відображає світогляд, моральні уявлення та уявлення про природу та надприродне у різні історичні періоди. Особливу цінність становлять вірування XIX – початку XX ст., коли українське суспільство зазнало суттєвих соціально-економічних, культурних та релігійних трансформацій. Індустріалізація, урбанізація, розвиток системи освіти, поширення християнської культури та наукових знань вплинули на трансформацію демонологічних уявлень, при цьому зберігши значну частину архаїчних елементів, що дозволяє вивчати їх як джерело культурно-історичної інформації.

Дослідження народної демонології є актуальним і з точки зору сучасної педагогіки. В умовах інтеграції національної культурної спадщини в освітній процес виникає потреба у використанні фольклорного та міфологічного матеріалу як засобу формування національної ідентичності, розвитку переломного та асоціативного мислення, виховання моральних цінностей та естетичних орієнтирів учнів. Демонологічні сюжети, будучи складовою частиною народної творчості, дозволяють створювати міждисциплінарні навчальні програми, поєднуючи історію, літературу, культурологію та мистецтво.

Історичний контекст. Українська народна демонологія формувалася протягом століть на основі дохристиянських вірувань, елементів слов’янської міфології, місцевих магічних традицій та християнської символіки. У XIX ст. процеси модернізації, активне поширення друкованої преси, розвиток науки і освіти сприяли систематизації фольклорного матеріалу та перетворенню народних вірувань на об’єкт наукового аналізу. Демонологічні образи, такі як домовик, лісовик, русалка, відьма та упир, виконували не лише магічні чи психологічні функції, а й відображали соціальні норми, моральні засади та культурні уявлення того часу.

Об’єкт і предмет дослідження. Об’єктом дослідження є народна духовна культура українців XIX – початку XX ст., а предметом – демонологічні уявлення, їх структура, функції та освітній потенціал.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексне дослідження народної демонології українців XIX – початку XX ст., розкриття її культурно-історичного змісту та визначення можливостей інтеграції демонологічного матеріалу в освітній процес.

Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких **завдань**:

- з’ясувати сутність і структуру народної демонології в українській традиційній культурі;
- проаналізувати джерельну базу та історіографію дослідження демонологічних уявлень;
- визначити особливості формування демонологічних вірувань українців у XIX – початку XX ст.;
- охарактеризувати основні образи демонологічних персонажів та їх функції;
- дослідити соціально-культурне значення демонологічних уявлень у житті українського суспільства;
- Обґрунтувати можливості використання матеріалів народної демонології у навчальному процесі;
- розробити методичні підходи до інтеграції демонологічних сюжетів у навчальні програми.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів:

1. **Аналіз і синтез** – для систематизації та узагальнення наукових підходів до дослідження демонології;
2. **Історико-порівняльний метод** – для вивчення еволюції вірувань та демонологічних образів у різні історичні періоди;

3. **Описовий метод** – для характеристики демонологічних персонажів та їх функцій у традиційній культурі;

4. **Системний підхід** – для визначення структури народної демонології та взаємозв'язків її елементів;

5. **Культурологічний та міждисциплінарний аналіз** – для оцінки освітнього потенціалу демонологічного матеріалу та розробки методичних рекомендацій.

Хронологічні рамки дослідження. У роботі хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XVIII – початок XX ст., із акцентом на XIX – початок XX століття. Вибір саме цього періоду обґрунтований кількома факторами. По-перше, XIX ст. є часом активного соціально-економічного та культурного розвитку українських земель, коли під впливом промислових, освітніх і релігійних трансформацій народна культура зазнає суттєвих змін. По-друге, у цей період відбувається поступова систематизація і фіксація фольклорного матеріалу, що створює наукову базу для подальшого вивчення демонології.

Початок XX ст. характеризується збереженням архаїчних елементів у народних віруваннях, одночасно відбувається вплив модернізаційних процесів, урбанізації та інтенсивного поширення освіти, що формує особливу трансформаційну фазу народної демонології. Вибір цих хронологічних меж дозволяє простежити еволюцію демонологічних уявлень, визначити закономірності їх розвитку, а також оцінити вплив соціально-культурних і релігійних факторів на зміст та функції демонологічних образів.

Таким чином, період XIX – початок XX ст. є репрезентативним для дослідження народної демонології українців, оскільки дозволяє відобразити процеси трансформації традиційної культури, взаємодію архаїчних та модернізованих елементів, а також визначити потенційні можливості інтеграції демонологічного матеріалу в освітній процес. Вибрані рамки також забезпечують можливість порівняльного аналізу з попередніми століттями та

виявлення стійких культурно-історичних тенденцій у формуванні уявлень про надприродне.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження. Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі народної демонології українців XIX – початку XX ст. з урахуванням культурно-історичного та освітнього аспектів. У дослідженні систематизовано демологічні образи, уточнено їх функціональне значення та виявлено їх роль у формуванні світогляду українського суспільства. Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні наукових уявлень про структуру народної демонології, закономірності її розвитку та трансформації в умовах соціокультурних змін.

Практичне значення дослідження. Результати роботи можуть бути використані у викладанні історії України, української літератури, культурології та народознавства, а також при розробці навчально-методичних матеріалів, факультативних курсів і позакласних заходів, спрямованих на вивчення національної культурної спадщини.

Апробація результатів дослідження . Основні положення та висновки роботи були представлені на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання історичного розвитку України і світу очима молоді» (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди), де результати дослідження отримали позитивну оцінку наукової аудиторії. За матеріалами конференції буде опубліковано статтю у відповідному збірнику наукових праць. Окремі аспекти дослідження також висвітлено у статті для збірника наукових праць Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Структура роботи. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи 69 сторінки, основний зміст викладено на 54 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Становлення наукової традиції вивчення народної демонології відбувалося поступово — у процесі накопичення фольклорних матеріалів, розвитку польової етнографії та формування теоретичних підходів до осмислення народних вірувань. Сучасний стан дослідженості цієї теми є результатом більш ніж двох століть наукових пошуків, що спираються на різноманітну й розгалужену джерельну базу. Кожен новий етап у розвитку гуманітарного знання вносив власний внесок у розуміння демонологічних уявлень — розширюючи як коло залучених матеріалів, так і методологічні горизонти їхньої інтерпретації.

Перший систематизований інтерес до народних демонологічних уявлень виявився у другій половині XIX — на початку XX ст., коли українські етнографи та фольклористи розпочали цілеспрямоване збирання усних переказів, повір'їв і легенд. Серед піонерів цього напрямку — Володимир Антонович, Володимира Гнатюк та Івана Нечуй-Левицький, які здійснювали систематичну фіксацію відомостей про надприродних істот, духів і демонів у народному побуті [1, с. 44]. У їхніх розвідках демонологічні уявлення розглядалися передусім як складова народного світогляду, нерозривно пов'язана з господарською діяльністю, родинним побутом і сезонною обрядовістю. Попри переважно описовий характер, ці праці заклали підвалини для наступних досліджень: визначили основний корпус персонажів народної демонології та окреслили регіональні ареали їхнього побутування.

Наступний етап пов'язаний з академічним становленням фольклористики та етнології у першій третині XX ст. Роботи Федора Вовка та його сучасників поєднували фіксацію матеріалу зі спробами типологічної класифікації демонологічних образів за їхніми функціями, зовнішніми ознаками й просторовою прив'язкою. Це дозволило вийти за межі суто описового підходу й поставити питання про системний характер народних

вірувань. Водночас із утвердженням радянської науки демонологічні уявлення дедалі частіше кваліфікувалися як «пережитки» або «забобони», що підлягають подоланню, — таке трактування звужувало предмет дослідження й перешкоджало розумінню його культурної глибини.

Концептуальний перелом стався у другій половині ХХ ст., коли демонологія почала осмислюватися як цілісна символічна система із власною внутрішньою логікою — а не як механічне нагромадження забобонів. У вітчизняній науці цей зсув виявився у дослідженнях, зосереджених на структурних принципах народної картини світу та місці демонологічних образів у ній. Зокрема, праці Ольги Поріцької відкрили перспективу розгляду українських вірувань у загальнослов'янському та ширшому індоєвропейському контексті [21], що дозволило виявити як спільні архетипні основи, так і специфічні риси, характерні саме для української традиції.

У сучасній українській науці демонологія досліджується в кількох взаємопов'язаних напрямках. В. Король звертається до демонів хвороб у гуцульському традиційному світогляді, підкреслюючи, що уявлення про надприродні причини недуг були органічно вписані в систему народної медицини та превентивних практик [13]. А. Кривенко на матеріалі Волині показує, що один і той самий персонаж у різних субрегіонах міг мати відмінні імена, зовнішні характеристики й набір приписуваних йому дій, — що засвідчує не хаотичність, а локальну варіативність традиції як закономірність [14]. Структурно-функціональний вимір демонологічних образів розкривається у працях Н. Ковтун, яка інтерпретує їх як архетипні конструкти, що виконують культурно-регулятивні функції й відтворюються у свідомості кожного нового покоління [11, с. 77]. Нарешті, низка досліджень розглядає демонологію як підсистему традиційної міфології українців, з'ясовуючи її зв'язки з космологічними уявленнями, культом предків і аграрною обрядовістю [13].

Паралельно до вітчизняного дискурсу формувалася й зарубіжна традиція вивчення слов'янської демонології. Американський етнолог Брюс Лінкольн у своїх роботах розглядав демонологічні образи в їхньому зв'язку з соціальними структурами, обрядами переходу й механізмами групової ідентичності [2]. На його думку, надприродні персонажі виконують роль символічних маркерів меж — між своїм і чужим простором, між нормативною та відхиленою поведінкою, між живими й мертвими. Дослідження Марини Ворнер, хоча й не присвячені виключно слов'янській чи українській традиції, запропонували інструменти для порівняльного аналізу архетипних образів у різних культурах і продемонстрували, що демонологічні наративи є універсальним способом опрацювання суспільних тривог і моральних суперечностей. Залучення цих концепцій до вивчення українського матеріалу розширює аналітичний горизонт і дозволяє уникнути надмірної локальної замкненості.

Джерельна база сучасних досліджень народної демонології є багатовимірною й охоплює матеріали різного походження та характеру. Центральне місце в ній посідають фольклорні тексти — легенди, перекази, казки, прислів'я, замовляння, — у яких демонологічні персонажі виступають активними дійовими особами. Особливу наукову цінність становлять польові записи ХХ–ХХІ ст., що фіксують живу традицію в умовах конкретних населених пунктів і дозволяють простежити не лише зміст вірувань, а й способи їхньої трансляції між поколіннями [1, с. 12]. Такі матеріали дають змогу вивчати демонологію не як застиглу систему, а як динамічний культурний феномен, що реагує на зміни в соціальному середовищі.

Важливим письмовим шаром є середньовічні літописи й церковні проповіді, де демонологічні вірування згадуються переважно в критичному ключі — як прояви «язичництва», котрі слід подолати. Незважаючи на очевидну упередженість авторів, ці джерела містять конкретні описи практик і уявлень, що зберегли свою пізнавальну цінність для реконструкції ранніх форм народної демонології [4, с. 14]. Схожу амбівалентність виявляють і

записи проповідників та місцевих священиків XVII–XVIII ст.: засуджуючи «погані звичаї», вони водночас детально описували їх, мимоволі надаючи нам точні свідчення про те, як ці практики виглядали в реальному побуті й наскільки глибоко вони були вкорінені в повсякденне життя.

Окрему групу складають матеріали, що лише опосередковано відображають демонологічні уявлення: судові справи про чаклунство й «псування», медичні нотатки XIX ст., де пацієнти пояснювали свої хвороби дією «нечистої сили», а також приватні записи — щоденники, листи, нотатки сільських учителів. Позбавлені наукової систематизації, ці документи нерідко точніше передають реальний спосіб мислення, ніж офіційні етнографічні описи [10, с. 84]. Судові справи, крім того, дозволяють побачити, як демонологічні уявлення могли виходити за межі символічного й безпосередньо впливати на соціальні рішення — звинувачення, покарання, ostracizm.

Не менш значущим джерелом є дитячий фольклор — лякалки, нічні оповідки, заборони типу «не ходи туди». Хоча ці матеріали не передають розгорнутої системи вірувань, вони виконують функцію першої трансляції демонологічних уявлень, формуючи в дитини уявлення про межі безпечного простору та норми поведінки. Обрядові тексти — замовляння, ритуальні формули й словесні практики, пов'язані з перехідними обрядами та календарними святами, — відкривають ще один вимір демонологічної традиції: у них надприродні персонажі переходять із наративного в прагматичний план, стаючи учасниками дій, спрямованих на захист від хвороб, забезпечення врожаю чи збереження добробуту сім'ї. Саме в обрядовому контексті найповніше виявляється регулятивна функція демонологічних уявлень.

Починаючи з середини XX ст. джерельна база поповнилася аудіо- та відеозаписами польових досліджень, що дозволяють аналізувати не лише зміст, а й спосіб оповіді — інтонацію, паузи, міміку, емоційний стан виконавця. Ці параметри часто є не менш інформативними, ніж словесний

текст, оскільки розкривають, наскільки серйозно сприймається та чи інша розповідь самим оповідачем. Сучасні цифрові архіви відкривають нові можливості для зіставлення регіональних варіантів і проведення лінгвістичного аналізу фольклорних текстів у масштабі, недосяжному для попередніх поколінь дослідників. Окремим новим явищем стає інтернет-середовище — форуми, місцеві групи у соціальних мережах, відеозаписи розповідей старших людей, — де традиційні сюжети набувають осучаснених форм, зберігаючи при цьому базові наративні структури й виконуючи схожі соціальні функції.

Одним із центральних методологічних завдань сучасної демонології залишається уніфікація понятійного апарату. Різноманіття підходів до визначення понять «демон», «дух», «нечиста сила» зумовлено як регіональними особливостями традиції, так і різними дисциплінарними традиціями — фольклористичною, антропологічною, релігієзнавчою. У кожному з цих підходів акцентуються різні аспекти явища: його ритуальна функція, наративна роль або психологічна природа. Відсутність єдиної термінології ускладнює порівняльний аналіз, однак водночас засвідчує семантичну складність досліджуваних явищ і застерігає від надмірного спрощення.

Пов'язаною, але самостійною проблемою є класифікація демонологічних персонажів. Наявні схеми, що розмежовують образи за просторовими, функціональними і поведінковими критеріями — домашні духи, польові, водяні, лісові; демони хвороб і смерті; істоти-посередники між світами, — відображають логіку народного світосприйняття й дозволяють структурувати матеріал для аналізу. Разом із тим будь-яка класифікація залишається умовною: один і той самий персонаж нерідко поєднує ознаки кількох категорій, а межі між ними в народній традиції є рухомими й залежать від конкретного обрядового контексту.

Окремої уваги заслуговує питання генези демонологічних уявлень. Дослідники акцентують увагу на їхньому синкретичному характері:

дохристиянські вірування не були витіснені офіційною релігією, а поступово трансформувалися, набуваючи нових атрибутів і смислів при збереженні архаїчної основи [11, с. 120]. Ця трансформація простежується як у зміні зовнішніх характеристик персонажів — коли, наприклад, давній дух природи набуває рис диявольського слуги, — так і в переосмисленні їхніх функцій: від уособлень стихійних сил до носіїв морально-дидактичних смислів, що підкріплюють християнські норми поведінки. Таким чином, народна демонологія постає не як реліктова архаїка, а як жива система, здатна до переосмислення й адаптації в нових культурних умовах.

Отже, сучасна історіографія дослідження народної демонології охоплює широкий діапазон підходів — від класичних описово-етнографічних до структурно-семіотичних, антропологічних і порівняльно-культурологічних. Кожен із них висвітлює окремий вимір цього складного явища: семантику образів, механізми їхньої трансмісії, соціальні функції чи генетичні зв'язки з суміжними традиціями. Різноманітність і розгалуженість джерельної бази — від середньовічних літописів до цифрових архівів — забезпечують можливість багатопланового аналізу демонологічних уявлень як невід'ємної складової духовної культури українського народу, що продовжує трансформуватися й у сучасних умовах.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ

2.1. Поняття та структура народної демонології в українській традиційній культурі

Народна демонологія - це система уявлень про надприродних істот, духів та сил, які впливають на життя людини. Вона не виникає на порожньому місці, а формується як спроба пояснити непояснювані явища, хвороби, неврожаї, незрозумілі події. У ній поєднуються елементи релігійних переконань, міфів, магічних уявлень і побутових практик. У структурі демонології можна виділити кілька взаємопов'язаних шарів. Перший - це образи надприродних істот, які безпосередньо взаємодіють із людиною. Другий - правила та обряди, що регулюють ці взаємодії. Третій - символічні та метафоричні змісти, які пояснюють закономірності життя та смерті, добра і зла, порушення норм і відновлення гармонії. Демонологічні уявлення тісно переплетені з побутом. Наприклад, домовик у хаті чи водяник на річці були не просто персонажами казок. Вони були способом попередження про небезпеку або пояснення незрозумілих явищ: чому вода раптово піднялася, чому худоба захворіла, чому в хаті щось зникло [1,с.10].

Визначення демонології в українському контексті часто включає ідею, що вона виступає «живим словником» культурної пам'яті. Через легенди, приказки, прислів'я та пісні передавалися знання про поведінку істот, їхні вподобання, небезпеки та способи взаємодії. Тобто демонологія - не абстрактна система, а практичний набір інструкцій для повсякденного життя. Структурно демонологія поділяється на групи істот за сферою впливу. Домашні духи опікуються хатою і сім'єю. Природні - лісами, річками, полями. Шкідливі створіння вважалися джерелом хвороб, нещастя і неврожаю. Ця умовна класифікація допомагала людям орієнтуватися у світі та знижувати ризики через обрядові дії.

Варто відзначити, що демонологія не є статичною. Вона змінювалася з часом, адаптуючись до нових реалій. Наприклад, із розвитком християнства

з'явилися проєкції демона на «злих духів», а старі образи лісовиків чи русалок набували додаткового морального або педагогічного сенсу. Міфологічні та магічні елементи переплітаються в уявленнях про демонів. Часто одна і та сама істота виконувала декілька ролей: могла карати за порушення правил, попереджати про небезпеку або допомагати в певних ситуаціях. Така подвійність робила демонологію багатошаровою і гнучкою.

В українській традиційній культурі демонологія не існувала ізольовано від релігії. Багато уявлень інтегрувалися з християнськими обрядами: свята, молитви, символічні жести поєднували старі вірування із новими нормами. Це створювало своєрідний культурний «пласт», де традиційні образи не зникали, а трансформувалися. Мовна форма також є носієм демонології. Імена істот, опис їхніх дій, приказки й примовки несуть у собі інформацію про соціальні норми та межі дозволеного. Через мову передавалися способи запобігання злу, правила поведінки і практичні поради. Особливо цікаво спостерігати, як у демонології закладено моральний аспект. Відьма чи упир не просто лякали - вони були символами порушення норм, застереженням для молоді та дітей. Тобто демонологія водночас пояснює світ і регулює соціальну поведінку [2].

У структурі народної демонології чітко видно, як перетинаються «живий» і «зловісний» пласти. Домовик може бути дружнім або сердитим, лісовик - охоронцем лісу, а може наганяти страх. Ця змінність дає гнучкість у тлумаченні явищ та дозволяє людині адаптуватися до середовища. Демонологічні образи нерідко мають конкретні географічні прив'язки. Русалки живуть на річках, лісовики - у лісах, водяники - у водоймах. Це показує прагнення пояснити природу та її небезпеки через образність, а не наукові терміни. У побуті демонологія виступає як інструмент соціальної пам'яті. Вона передає інформацію про родинні традиції, сезонні роботи, календарні свята. Через легенди про істот люди навчалися передбачати наслідки своїх дій, уникати небезпек, берегти ресурси.

Народна демонологія вимагає розуміння символічного мислення. Багато образів не слід сприймати буквально. Лісовик чи мавка - це не тільки істота, а спосіб передати відчуття лісу, його небезпеку, правила взаємодії з природою. Народна демонологія - це багатошарова, динамічна система знань і вірувань. Вона об'єднує релігійні, магічні та соціальні елементи, відображає практичні і моральні аспекти життя українців, формує уявлення про світ і роль людини в ньому. Саме таке поєднання образності, практичності та морального змісту робить її унікальним явищем традиційної культури [3, с.77].

Народна демонологія розростається не лише як схема істот чи символів - вона живиться подихом людей, які власними голосами передавали ці історії від села до села поколіннями. Уявлення про нечисту силу в народній свідомості завжди були композитом з практичного досвіду й індивідуального сприйняття світу. Вони не завжди піддавалися однозначній класифікації, натомість формували нескінченну мозаїку людського досвіду в умовах невизначеності, хвороб, неврожаю та несподіваних змін погоди. Українська демонологія виникає там, де межа між видимим і невидимим стає розмитою. Коли під вечір туман вкриває поле, а вовки завивають із лісу, уявлення про духів прокидаються не лише у казках, а й у серцях людей. Такі вірування давали сенс тому, що ще не мала змоги пояснити наука, й само собою вони перепліталися з іншими частинами світогляду.

Класичні дослідження на українському ґрунті почали розгортатися наприкінці XIX - на початку XX століття, коли перші етнографи й фольклористи систематизували розрізнені народні перекази. Серед таких постатей - Володимир Гнатюк, який у праці з народними піснями, легендами та повір'ями заклав основу для подальшого усвідомлення демонології як частини ширшої міфологічної картини українців. Він не лише збирав тексти, але й показував, як демонологічні мотиви співіснують із релігійними переконаннями та побутовими практиками, об'єднуючи їх у один культурний плацдарм.

Подібну лінію продовжив етнолог Надія Левкович у своїй роботі з бойківською демонологією, де вона реконструє комплекс уявлень про духів і істот у конкретному регіональному контексті - із власними правилами, обрядами та символічними акцентами, що були значні для повсякденного життя місцевих мешканців. Сучасний науковий інтерес до теми демонології не згасає. З огляду на культурні трансформації та глобальні зміни, українські дослідники продовжують звертатися до цих питань. Так, роботи сучасних етнологів і фольклористів намагаються показати, як міфологічні образи переживають модернізацію й інтегруються в сучасну культурну свідомість, зберігаючи свою здатність передавати глибше розуміння людського досвіду [12,.с.14].

Цікаво, що багато демонологічних образів у народній свідомості - не просто уособлення страху, а проєкції людської моральності. У таких істот, як відьми чи лісовики, відбивалися не лише побоювання, а й соціальні уроки про правила поведінки в суспільстві, про межі дозволеного й табуованого. Ці образи часто «вчили» так само, як і страхували. У науковій дискусії демонологію дедалі частіше розглядають не лише як збірку вірувань, а як культурний код, що містить інформацію про норми, цінності, моральні дилеми та психологічні мотивації. Тож уявлення про демонів чи духів - це не лише археологія вірувань, а живий діалог між минулим і сучасністю, що продовжує впливати на способи нашого мислення про світ навколо [6,с.3].

Отже, народна демонологія - це не замкнута система фольклорних істот, а відкритий культурний простір. У ньому історичні тексти, народні перекази й сучасні інтерпретації переплітаються так тісно, що втримати їх у рамках одного вузького визначення неможливо - і саме це робить її предметом постійного інтересу для науковців різних країн і наукових шкіл.

2.2. Особливості формування демонологічних вірувань українців у XIX – на початку XX ст.

Демонологічні вірування українців у XIX – на початку XX століття формувалися в умовах складної соціокультурної трансформації. Село залишалося основним осередком народної культури, де традиційні уявлення зберігалися найбільш стійко, але поступово піддавалися впливу нових ідей, освіти, релігійних практик та контактів із містом. Це створювало унікальне поєднання архаїчного і модерного, де старі образи надприродного набували нових сенсів і функцій. Помітним чинником було взаємопроникнення християнської символіки і язичницьких вірувань. Люди продовжували шанувати духів дому чи лісу, але водночас намагалися «узаконити» ці практики через християнські обряди. Наприклад, домовик міг залишатися охоронцем хати, але його поведінка трактувалася як прояв божественного або демонічного впливу залежно від обставин [6, с3].

Економічні зміни також впливали на форму вірувань. Перехід до товарного господарства, інтенсивна праця на полях і в садках робили особливо актуальними уявлення про надприродні сили, що впливали на врожай, здоров'я худоби, погодні умови. Багато ритуалів і заклинань мали практичну мету - запобігти збиткам або збільшити прибуток. Демони й духи стали символами ризику й невизначеності, що супроводжувала щоденне життя. Формування вірувань відбувалося й через усну традицію. Легенди, казки, приказки та пісні передавалися з покоління в покоління, водночас трансформуючи образи демонів відповідно до конкретного часу й місця. Варто, що носії цих уявлень не сприймали їх як вигадку - це були життєво значні настанови, спосіб пояснити невидиме і складне.

Соціальні чинники теж проявляли роль. Демонологічні образи часто відображали моральні уявлення про добро і зло, правду й обман, покарання та винагороду. Відьма, упир, русалка чи лісовик не лише лякали, а й «регулювали» поведінку людей. За порушення правил селяни чекали «караючої руки» демонів, а за дотримання норм - захисту і благополуччя.

Особливість XIX століття полягала в активному фіксуванні таких вірувань науковцями та просвітителями. Перші етнографи, такі як Володимир Гнатюк, документували легенди й обряди, намагаючись зрозуміти логіку мислення народу. Їхні записи дозволяють прослідкувати, як образи демонів видозмінювалися залежно від регіону, соціального становища і конкретного історичного моменту [8,с.88].

Регіональні відмінності реалізували помітну роль. На Поліссі, наприклад, акцент робився на лісових духах та водяниках, а на Поділлі - на домових і шкідливих істотах. Такі відмінності пояснювалися особливостями природи, господарювання та побутових реалій кожного регіону. Люди адаптували універсальні образи демонів до власного середовища. Варто зазначити, що зміни у суспільному житті - навчання, міграції, торгівля - впливали на трансформацію вірувань. Молодше покоління вже сприймало демонів не лише як безпосередню небезпеку, а й як культурний символ. Вірування почали частково втрачати страхітливий характер і набувати естетичних чи виховних функцій. Науковці західного світу, такі як Брюс Лінкольн та Марія Вернер, звертали увагу на те, що демонологічні образи в Україні демонструють універсальні закономірності: спосіб організації світу через надприродне, моральні уроки, зв'язок із природними явищами. Це дозволяє поєднувати локальні традиції з глобальними підходами до дослідження міфології та демонології [4,с.14].

Демографічні та соціальні зміни XIX століття сильно вплинули на формування демонологічних вірувань. У невеликих селах чисельність населення часто була обмеженою, а контакти між різними регіонами - рідкісними. Через це уявлення про духів і демонів закріплювалися в локальних традиціях, набуваючи особливих рис для кожної громади. Так, образ лісовика на Поліссі відрізнявся від лісового духа на Поділлі, не лише в зовнішності, а й у поведінці та значенні для людей. Освітній рівень і доступ до письмових джерел також впливали на трансформацію вірувань. Селяни, які могли читати чи писати, частіше інтерпретували демонів у контексті

християнської моралі або міфологічних книг. Інші передавали вірування усно, що зберігало більш архаїчні елементи і дозволяло зберігати «живі» форми легенд та переказів.

Релігійні свята стали основним каналом інтеграції демонологічних уявлень. Святкування Масниці, Купала, Різдва та Великодня поєднувало християнські та старовинні обряди, де образи демонів і духів брали участь у ритуалах очищення, захисту або відновлення гармонії. Часто демонологічні мотиви накладалися на дії людей, регулюючи поведінку учасників і допомагаючи структурувати спільнотне життя. Помітним фактором було природне середовище. Українці, що жили біля річок, озер чи лісів, відчували постійний зв'язок із природними силами. Уявлення про русалок, водяників і лісових духів виникали як спосіб пояснити небезпеки води та лісу, передбачити наслідки непередбачуваних явищ, а також навчити дітей обережності в цих місцях [12,с.14].

Економічна діяльність теж накладала свій відбиток. Демони врожаю, духи худоби чи хати відображали реальні ризики, з якими селяни стикалися щодня. Віра в їхнє існування спонукала до обережності, ритуального догляду за землею й тваринами, а також до соціальної взаємодії: сусіди допомагали один одному відвертати «нечисть», тим самим зміцнюючи спільноту. Гендерні аспекти відігравали помітну роль у формуванні вірувань. Жінки часто були носіями знань про домових, відьом, духів родини, тоді як чоловіки - про лісових і польових істот. Цей розподіл відображав поділ обов'язків у побуті і господарстві, і відображався у способах взаємодії з надприродним: хто готує обряд, хто спостерігає за природними знаками, хто дає накази чи прохання духам. Інтенсивні соціальні зміни на рубежі століть - масові міграції, виникнення залізниць, поява друкованих видань - сприяли поширенню демонологічних мотивів поза межами села. Легенди і перекази почали «мігрувати» разом із людьми, набуваючи адаптованих форм у нових регіонах і навіть у містах. Це породжувало варіативність образів і сюжетів, що стало характерною рисою періоду.

Вплив наукових та просвітницьких праць формував нову перспективу. Дослідники, як-от Володимир Гнатюк та Роман Турський, не лише збирали матеріал, а й аналізували його у світлі історії, культури та психології. Їхні методики дозволяли визначати взаємозв'язок між демонологічними уявленнями та соціально-історичними умовами, що значно поглиблювало розуміння феномену. Західні дослідники, зокрема Bruce Lincoln, звертали увагу на універсальні аспекти демонології - як образи духів і демонів виконують функції соціальної регуляції та символічного пояснення непередбачуваного. Це дозволяло українські матеріали порівнювати з аналогічними системами інших культур і виділяти унікальні та спільні риси [8,с.88].

Добре проглядається в цей період, - це поступове «приземлення» демонології. Якщо раніше духи могли пояснювати майже все, то в XIX столітті їхня сфера впливу звужується. Люди вже не пов'язували кожен подію з надприродним, але залишали ці пояснення там, де логіка «не спрацьовувала». Це створює цікавий ефект: демонологія не зникає, а ніби відступає на другий план, залишаючись у резерві. У щоденному житті це виглядало просто. Якщо щось можна пояснити - пояснювали. Якщо ні - згадували про «силу». І це не сприймалося як суперечність. Так працювала подвійна картина світу, де раціональне й ірраціональне співіснували без конфлікту. Помітно змінюється і ставлення до страху. Старші покоління ще сприймали демонів як реальну загрозу, а молодші - вже частково як історії, які «треба знати». Страх не зникає, але стає м'якшим, більше схожим на застереження, ніж на паніку. Це добре видно в тому, як переказуються ті самі сюжети - з'являється більше деталей, але менше напруження.

Цікаво, що частина вірувань починає виконувати майже «побутову дисципліну». Наприклад, заборони не ходити в певні місця вночі або не залишати худобу без нагляду пояснювалися не лише практикою, а й «нечистою силою». Так легше було донести правило - через образ, а не через пояснення. Варто звернути увагу і на мовні зміни. Назви демонів, їхні

характеристики, навіть способи опису поступово змінюються. У деяких випадках з'являються нові слова, у інших - старі втрачають свій первісний зміст. Мова тут працює як індикатор: якщо змінюється опис, значить змінюється і сприйняття. На межі століть усе частіше з'являється іронічне ставлення до окремих вірувань. Люди могли одночасно вірити й жартувати [12,с.14].

Наприклад, розповідати історію про відьму з усмішкою, але все одно уникати певних дій «про всяк випадок». Це не заперечення віри, а її нова форма - менш категорична, але все ще присутня. Міграції також дали свій ефект. Коли люди переїжджали в інші регіони або міста, вони брали з собою свої уявлення. Але в новому середовищі ці уявлення змінювалися. Частина образів зникала, частина змішувалася з іншими традиціями. Так виникали нові варіанти тих самих демонологічних сюжетів.

Поява «перехідних» образів, частина демонів ніби втрачає чіткі межі: уже не зовсім страшні, але й не повністю нейтральні. Їх можуть описувати як звичайних людей із дивними рисами або як щось невизначене. Це показує, що уява починає працювати інакше - не через жорсткі категорії, а через розмиті образи. Змінюється і сам спосіб розповіді, якщо раніше історії подавалися як факт, то пізніше з'являється дистанція: «казали», «було колись», «старі люди говорили». Це маленька деталь, але вона багато пояснює. Людина ніби відсуває себе від вірування, залишаючи його як частину традиції, а не особистого досвіду. Водночас не всі вірування слабшали. Деякі, навпаки, закріплювалися сильніше - особливо ті, що були пов'язані з родиною та домом. Усе, що стосувалося хати, дітей, худоби, залишалося чутливим. Тут демонологія трималася довше, бо була прив'язана до щоденного виживання, а не до абстрактних уявлень. Вірування починають «працювати» як пам'ять, навіть коли в них уже не вірять буквально, їх продовжують відтворювати - у словах, звичках, реакціях. Людина може не боятися лісовика, але все одно не піде в ліс уночі без потреби. Це вже не страх, а звичка, яка залишилася разом із культурою.

Таким чином, демонологічні вірування цього періоду – це не залишок минулого, а жива система, яка підлаштовується під зміни. Вона втрачає жорсткість, стає гнучкішою, іноді менш страшною, але не перестає виконувати свою функцію – пояснювати, застерігати і трохи впорядкувати світтам, де він здається непередбачуваним.

РОЗДІЛ 3. ОБРАЗИ ТА ФУНКЦІЇ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ У ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ

3.1. Домашні та природні духи в народних віруваннях (домовик, лісовик, водяник та ін.)

Домашні та природні духи в українській традиційній культурі проявляють особливу роль у формуванні уявлень про взаємодію людини з навколишнім світом. Вони не лише відображають страхи чи побоювання, а й стають символами гармонії, порядку та контролю над середовищем. Домовик, лісовик, водяник - кожен із цих образів має свою сферу впливу, свою логіку дій і власні способи комунікації з людьми. Домовик, за народними уявленнями, живе у хаті й опікується домашнім господарством. Він допомагає, якщо мешканці дотримуються правил: не залишають брудних речей, дбають про чистоту та порядок. Водночас невдоволений домовик може створювати дрібні неприємності: розкидати речі, топтати домашніх тварин, видавати дивні звуки вночі. Через це люди навчалися підтримувати зв'язок із духом, залишаючи йому хліб, молоко чи невеликі частування, що водночас формувало систему взаємної відповідальності [1,с.60].

Лісовик у народних уявленнях - дух лісу, охоронець його таємниць і мешканців. Його образ поєднує страшне й повчальне. Він карає тих, хто руйнує природу, забруднює водойми або нехтує лісовими законами. Водночас лісовик може допомагати мисливцям, вказувати дорогу чи оберігати від небезпеки. Через нього українці вчилися поважати природу і розуміти її непередбачуваність. Водяник уявлявся як дух води, що живе у річках, ставках, озерах. Його функція - нагадувати про небезпеку водних стихій. Люди вірили, що водяник може втягнути у воду необережного, потопити лодку або змінити течію річки. З іншого боку, йому приносили дари, щоб умилостивити, забезпечити безпечний перехід чи добрий вилов риби. Цей образ відображає прагнення пояснити і контролювати стихійні сили, що впливали на господарське життя.

Ці духи утворюють систему, де людина постійно взаємодіє з невидимим світом. Вони не існують ізольовано, а пов'язані з конкретними просторами та об'єктами: хата, двір, ліс, річка. Через це кожен дух виконує функцію «місцевого контролю» - він сигналізує про небезпеку, нагадує про обов'язки, допомагає в щоденних справах. Домашні та природні духи не обмежуються лише функціями захисту чи покарання. Вони також передають соціальні та моральні правила. Наприклад, домовик навчає порядку та дисципліни в хаті, лісовик - поваги до природи і меж чужого, водяник - обережності й передбачливості. Уявлення про цих духів закріплюють цінності, необхідні для виживання і спільного життя [36].

Особливість XIX – початку XX століття полягає у взаємопроникненні цих образів з християнськими практиками. Люди продовжували вшановувати домовика чи лісовика, але одночасно молилися про захист, освячували воду і землю. Це створювало культурний синтез, де традиційні демонологічні образи набували нових смислів, не втрачаючи своєї функції регуляторів поведінки та охоронців порядку. Уявлення про цих духів відрізнялися регіонально. На Слобожанщині лісовики частіше мали вигляд жахливих істот із рогами і довгим волоссям, на Поліссі - невидимих, що просто «підказують» людині, де можна рубати дрова. Домовики могли бути добрими і тихими, а могли проявляти злість, якщо в домі порушували правила. Ця локальна варіативність робила демонологію гнучкою і адаптованою до конкретного середовища [25,с.29].

Фольклорна фіксація цих образів дозволяє сучасним дослідникам відтворити логіку взаємодії людини з надприродним. Пісні, казки, легенди, прислів'я та приказки фіксують не лише характеристики духів, а й конкретні правила взаємодії: коли залишати дари, коли не ходити в ліс самотньо, як поводитися біля водойми. Це відображає інтеграцію демонології в повсякденне життя. Домашні та природні духи водночас є мостом між минулим і сучасністю. Вони не зникли з культурної свідомості, а трансформувалися: образи домовика чи лісовика зберігаються у сучасних

казках, дитячих оповіданнях, народних святах і навіть у популярній культурі. Їхнє значення виходить за межі страху - вони нагадують про взаємоповагу, обережність і зв'язок людини з навколишнім середовищем [36].

Домашні та природні духи уявлялися українцям не лише як персоніфікації стихій, а й як активні учасники повсякденного життя. Їхня присутність давала пояснення різним випадкам, що виходили за межі логіки людини. Наприклад, якщо хата раптом «заворушилася» ночами або худоба захворіла без очевидної причини, це приписували домовику. Віра у такі взаємодії формувала поведінкові норми: залишати частування для духа, дбати про чистоту, дотримуватися традиційних обрядів. Лісовик не лише охороняв ліс, а й слугував символом межі між відомим і невідомим. Місцеві мешканці, особливо мисливці чи збирачі ягід, сприймали його як щось, що можна «розгнівати» або «умилостивити». Зустріч із лісовиком у легендах часто мала характер випробування: хтось отримував нагороду за обережність і повагу, інший - покарання за легковажність. Водяники та русалки забезпечували роль контролю за стихією води. Уявлення про них виникло через небезпеку річок, ставків і болотистих місць. Народні казки та легенди закріплювали знання про безпечну поведінку біля води: не ходити самотньо, залишати дари духам, не смітити у водоймах. Це демонструє, що демонологія виконувала функцію практичного керівництва життєвою безпекою.

Особливістю вірувань є також символічна прив'язка духів до часу та сезонів. Домовик активніший у зимовий період, коли люди проводять більше часу в хаті; лісовик - навесні та влітку, коли відвідують ліси; водяник - у теплу пору, коли річки й ставки заповнені рибою. Така прив'язка демонструє логіку народного світосприйняття і сезонного ритму життя. Невід'ємною частиною демонологічних вірувань були ритуали та дії для підтримання гармонії з духами. Наприклад, залишати невеликі частування для домовика, берегти місця водяника, не знищувати лісові рослини - усе це формувало систему взаємозалежності людини і надприродного. Віра в наслідки

порушення цих правил служила моральним та практичним стимулом. [44,с.172]

У різних регіонах України ті ж образи набували власних локальних рис. Домовик на Поділлі міг бути маленьким, доброзичливим, а на Поліссі - суворим і примхливим. Лісовики на Слобожанщині мали риси «страшних чоловічих духів», а на Закарпатті - швидше обережних й мудрих істот. Такі відмінності демонструють гнучкість вірувань і здатність адаптуватися до місцевих умов. Варто, що образи духів виконували і психологічну функцію. Вони допомагали пояснити невдачі, страхи та непередбачувані події. Якщо корова захворіла, річка розлилася, а ліс «заплутав» мандрівника, люди шукали пояснення в діях духів, що дозволяло зменшити відчуття безпорадності перед стихіями та непередбачуваними обставинами [3,с.145].

Міфологічні образи поступово інтегрувалися в народну обрядовість. Святкування, обряди переходу, щоденні дії в хаті або на полі - у всіх цих сферах демонологічні мотиви слугували регулятором поведінки та підкріплювали соціальні норми. Домашні та природні духи стали своєрідними «наставниками» у житті людей. Сучасні дослідження показують, що ці образи збереглися і в культурній пам'яті, не втративши символічного значення. Вони зустрічаються в сучасних казках, дитячих оповіданнях, святах і фестивалях, де функції охорони, повчання та інтеграції в соціальні структури залишаються активними[44,с.174].

Вивчення домашніх та природних духів дозволяє зрозуміти, як українці поєднували практичний досвід із культурними символами. Віра у них формувала уявлення про обов'язки людини перед природою, домом і суспільством, а також слугувала засобом передавання знань і досвіду між поколіннями (додаток А).

Домашні та природні духи в українській традиційній культурі формували свідомість людей не лише через страх чи покарання, а й через нагадування про баланс у житті. Їхні образи показували, що будь-яка дія має наслідки - для дому, сім'ї, поля чи водойми. Тобто вірування у духів не були

абстрактними, а тісно перепліталися з повсякденними справами та соціальною мораллю. Домовик часто виступав як «свідок» людської поведінки. Він пам'ятав порядок у хаті, стежив за ставленням до худоби, за тим, щоб господарі дотримувалися традиційних норм. Якщо ці норми порушувалися, дух проявляв незадоволення - від дрібних неприємностей до серйозних втрат. Уявлення про домовика допомагало передати дітям правила поведінки без насильства, через природний страх і повагу до духа [12].

Лісовик уявлявся складнішим і неоднозначним образом. Його могли побачити як доброзичливого провідника, що допомагає не загубитися, або як лихого духа, що карає за зневагу до лісу. Така двоїстість пояснює, чому в народній традиції він виконував одночасно виховну і захисну функцію, привчаючи людей до обережності і розуміння природи як живого організму. Водяник та русалка мали специфічне значення у водних середовищах. Вони виконували роль охоронців водойм, пояснювали загадкові втрати риби або нещасні випадки на воді. У народних віруваннях водяник поставав як істота, що могла як карати, так і винагороджувати людей залежно від їхньої поведінки, тим самим формуючи уявлення про необхідність обережного й шанобливого ставлення до води. Значення духів простежувалося також у календарній обрядовості. Домовик вважався більш активним узимку, коли родина більшість часу проводила в оселі, тоді як лісовик – навесні та влітку, коли люди частіше перебували в лісі. Така сезонна прив'язаність допомагала орієнтуватися у власній діяльності, передбачати можливі ризики та водночас підкреслювала циклічність життя в єдності з природним середовищем.

Духи часто мали індивідуальні особливості, прив'язані до конкретної оселі чи місцевості. В одній хаті домовик міг бути доброзичливим і тихим, у іншій - примхливим і суворим. Це відображає гнучкість народної демонології і здатність системи адаптуватися до конкретного середовища та соціального контексту. Особливістю XIX – початку XX століття було поєднання традиційних уявлень із християнськими практиками. Часто духів «освячували» через молитви, приносили дари під час свят або поєднували

обряди з церковними традиціями. Це свідчить про здатність демонологічної системи інтегрувати нові впливи, не втрачаючи при цьому своєї ролі у повсякденному житті [28].

Взаємодія людини з духами формувала моральну систему. Вірування в домовика, лісовика або водяника пояснювало причини успіхів і невдач у господарстві, нагадувало про обов'язки перед родиною, сусідами та природою. Ці образи не лише «страшили», а й давали алгоритми поведінки, що забезпечували виживання та гармонію. Крім практичної функції, духи виконували і психологічну. Вони допомагали пояснити непередбачувані події та невдачі, зменшували тривожність, давали відчуття контролю над світом. Навіть якщо хтось не бачив духа, знання про нього формувало поведінку: дотримання чистоти, обережність у лісі чи воді, дбайливе ставлення до ресурсів (додаток Б).

Таким чином, домашні та природні духи були не лише елементами народної фантазії, а складовою системи знань і практик, які регулювали взаємодію людини з навколишнім середовищем. Вони поєднували естетичну, моральну, практичну і психологічну функції, забезпечуючи цілісне сприйняття світу в рамках традиційної культури.

3.2. Шкідливі демонологічні істоти у народних уявленнях (відьма, упир, мавка, русалка)

Шкідливі демонологічні істоти в українських народних віруваннях завжди займали особливе місце. Вони символізували небезпеку, яку не можна контролювати звичними засобами, та нагадували про межі дозволеного в житті. Відьма, упир, мавка, русалка - це не просто страшні персонажі казок, а активні учасники повсякденного світу, що втручалися у долю людей і випробовували їх на обережність та мудрість. Відьма уявлялася як жінка з надприродними здібностями, здатна шкодити або допомагати залежно від свого настрою і взаємодії з людьми. Вона могла наводити хвороби, псувати врожай, шкодити худобі, але водночас відьма могла дати

пораду або передбачити майбутнє. Цей образ відображав страхи селян щодо невідомого і непередбачуваного, а також соціальні стереотипи щодо жінки з особливим знанням [10].

Упир вважався духом померлого, який не знайшов спокою і шкодив живим. Він нападав на людей уночі, висмоктював кров і порушував спокій родини. У народних легендах упир часто виступає як покарання за аморальні вчинки або як нагадування про значність правильного поховання. Через нього формувалися уявлення про межу між життям і смертю та соціальні норми щодо поховання і вшанування померлих. Мавка була духом лісу або поля, здатним заманювати людей у пастки, що приводили до фізичної або моральної шкоди. У переказах вона часто пов'язувалася з молодими людьми, які порушували правила поведінки в природі, чи з тими, хто не поважав старших або традиції. Мавка навчала через небезпеку - її образ формував обережність і повагу до природного середовища [36,с.131].

Русалка - водяна істота, яка могла заманювати людей у воду або спричиняти хвороби. Вона з'являлася переважно влітку після поховання людей біля водойм або внаслідок несприятливих обставин життя. Русалка символізувала небезпеку стихій і нагадувала про необхідність дбайливого ставлення до води та водних ресурсів. Шкідливі істоти виконували кілька функцій одночасно. По-перше, вони діяли як природний регулятор поведінки - попереджали про ризики, контролювали моральні норми і запобігали небезпечним діям. По-друге, вони пояснювали невдачі та хвороби, надаючи людям психологічне розуміння того, що відбувається. По-третє, їхні образи виконували виховну роль, передаючи знання наступним поколінням через казки, легенди, прислів'я [15,с.890].

На Поділлі відьма могла бути старшою жінкою, яка ховається в лісі; на Поліссі - хитрою та примхливою жінкою, що ходить від хати до хати. Русалки на Слобожанщині могли з'являтися як агресивні духи води, а на Закарпатті - швидше як обережні провідники, що карають лише за порушення правил. Ця варіативність робила демонологію живою та

адаптованою до локального середовища. Невід'ємною частиною вірувань були ритуали та обряди для захисту від шкідливих істот. Люди носили амулети, робили обряди очищення, дотримувалися заборонених дій у певні дні року. Ці практики формували систему безпеки, що поєднувала містичний страх із соціальними нормами. Образи шкідливих істот інтегрувалися і в народну мораль. Відьма, упир, мавка та русалка демонстрували наслідки аморальної поведінки, неповаги до природи та соціальних правил. Через їхні дії формувалося розуміння того, що світ невидимих сил постійно спостерігає, а порушення встановлених норм призводить до небезпеки [36, .442].

Сучасні дослідження, зокрема праці Марії Туренко та Bruce Lincoln, показують, що образи шкідливих демонологічних істот відображають універсальні психологічні та соціальні потреби: контроль над ризиком, виховання дисципліни та пояснення непередбачуваного. Українські матеріали демонструють, як локальні форми культури поєднуються з універсальними моделями взаємодії людини і надприродного.

Шкідливі демонологічні істоти займали вагове місце у світогляді українців не тільки як носії страху, а й як механізм регулювання соціальної та моральної поведінки. Вони відображали конкретні загрози - фізичні, моральні чи соціальні - і допомагали людям пояснити невдачі, хвороби чи втрату майна. Відьма, як правило, постає в образі жінки, що володіє таємними знаннями, здатна на шкоду чи на допомогу. Її вчинки пояснювали порушення суспільних норм: заборонених романтичних зв'язків, сварок у родині, нехтування традиціями. Через цей образ передавали правила поведінки та обережності.

Упир у народних уявленнях був своєрідним попередженням про межу між життям і смертю. Його образ тісно пов'язаний із похованням і ритуалами вшанування померлих. Упир, який не отримав спокою, міг шкодити живим, що формувало уявлення про обов'язковість дотримання поховальних традицій. Мавка символізувала непередбачувану силу природи та її вплив на людину. Вона могла заманювати до лісу або поля, створюючи небезпеку.

Через цей образ селяни передавали знання про обережність у природі, навчали дітей не заглиблюватися в ліси або поля без дорослих [12].

Русалки нагадували про небезпеки водойм і водних стихій. Їхній вплив залежав від порушення людьми норм поведінки біля річок і ставків. Водночас русалка могла допомогти, якщо люди виконували обряди умилювання або залишали дари, що формувало уявлення про взаємозв'язок між діями людини та наслідками. Ці образи тісно пов'язані з календарними циклами та сезонними обрядами. Наприклад, русалки активні у весняно-літній період, коли вода повноводна, а мавки - у періоди активного збору врожаю, коли люди виходять у поля та ліси. Така прив'язка допомагала структурувати життя громади відповідно до ритму природи.

Локальні варіанти цих істот відрізнялися залежно від регіону. На Поділлі відьма могла бути старшою жінкою, що живе в лісі, а на Поліссі - примхливою хатньою старухою. Русалки на Слобожанщині проявлялися агресивно, а на Закарпатті - як обережні провідники. Ця локальна різноманітність робила вірування гнучкими та адаптованими до конкретних умов (додаток В). Ритуали та обряди виконували значну роль у взаємодії з шкідливими духами. Амулети, заклинання, обряди очищення, заборонені дії у певні дні року - усе це формувало систему захисту, яка водночас передавала культурні цінності та знання про небезпеки [48,с.118].

Шкідливі демонологічні істоти не лише страхували від фізичних небезпек, а й виконували функцію соціальної регуляції. Вони контролювали взаємодію людей, закріплювали моральні та етичні норми, формували систему покарань і винагород у народних уявленнях. У сучасній перспективі ці образи залишаються помітними для розуміння культури, психології та моральних кодексів українців [38]. Вони збереглися у казках, легендах, святах і фольклорних практиках, демонструючи, як страх і повага до надприродного трансформуються у виховні, моральні та практичні уроки для громади (додаток Г).

Отже, шкідливі демонологічні істоти в українській традиції - це інструмент культури для розуміння світу, де небезпека і правила взаємодії з навколишнім середовищем тісно переплітаються. Вони забезпечують моральну, психологічну та практичну регуляцію життя, залишаючись значними елементами культурної пам'яті та виховної системи.

3.3. Соціально-культурні функції демонологічних образів у житті українського суспільства

Демонологічні образи в українській культурі виконували не лише містичну функцію, а й слугували потужним соціально-культурним механізмом: через них формувалися норми поведінки, закріплювалися моральні правила і передавалися практичні знання наступним поколінням. Водночас вони допомагали пояснювати непередбачувані природні явища — бурю, повінь, неврожай чи хворобу — надаючи їм символічного обґрунтування та полегшуючи психологічну адаптацію до важких ситуацій.

Найвиразніше ця система функцій проявлялася у регуляції поведінки. Домовик привчав до чистоти й поваги до господарства; лісовик і мавка змушували поводитися обережно в природі, шанувати ліс і дотримуватися звичаєвих заборон; водяник і русалка формували правила безпечного поводження біля водойм. Образи шкідливих духів — відьми чи упиря — передавали моральні уроки через страх: їхні дії пояснювали наслідки аморальних вчинків і стримували деструктивну поведінку, виконуючи функцію м'якого соціального контролю без формального примусу. Таким чином, народна демонологія функціонувала як неформальний кодекс поведінки, інтегрований у повсякденне та господарське життя [10; 15, с. 89].

Не менш важливою була виховна та педагогічна функція. Через казки, легенди, прислів'я й обрядові пісні передавалися знання про небезпечні місця, сезонні ритми природи та правила господарювання. Для дітей страх перед демонологічним персонажем поєднувався з конкретними практичними настановами: обережністю в лісі, дотриманням правил купання, акуратністю

в хаті. Водночас ці образи несли і гендерне та соціальне навантаження — відьма чи домовик транслиували уявлення про обов'язки жінок і чоловіків у родині, лісові й водяні духи виховували відповідальність і взаємоповагу між поколіннями [51, с. 401].

Демонологічні образи виступали також чинниками згуртування громади. Спільні ритуали — залишення дарів духам, очищення хати чи водойм, святкові обряди на Купала або в Русальний тиждень — поєднували практичну користь із символічним змістом і підкреслювали взаємозалежність членів спільноти. Обрядові практики щодо духів лісу чи води включали спільне прибирання лісових доріг, очищення берегів, колективні святкування, що зміцнювали соціальні зв'язки й формували відчуття відповідальності кожного за спільне середовище [51, с. 45]. Не випадково ці практики органічно поєднували дохристиянські демонологічні уявлення з народним православ'ям, забезпечуючи культурну цілісність навіть в умовах змін [28].

З господарського погляду демонологія сприяла раціональному природокористуванню: страх перед лісовиком обмежував незаконну вирубку лісів, обережність біля водойм, пов'язана з образами водяника та русалки, запобігала нещасним випадкам і зменшувала марнотратне ставлення до природних ресурсів. Через це народна демонологія фактично виконувала функції, які сьогодні ми б назвали екологічною освітою [24, с. 120].

Нарешті, демонологічні образи мали виразну психологічну та естетичну роль. Через символічну присутність духів люди отримували відчуття контролю над непередбачуваним, знімали тривожність і пояснювали втрати. Легенди, пісні, казки та образотворче мистецтво, насичені цими образами, збагачували мовне середовище, розвивали художньо-образне мислення та формували естетичні цінності громади. Будучи носіями колективної пам'яті, ці оповіді передавалися усно з покоління в покоління, зберігаючи історичні, природні та соціальні знання у живій і запам'ятовуваній формі (додаток Д).

Демонологічні образи відігравали роль і в формуванні колективної пам'яті громади. Легенди про відьом, упирів, русалок чи мавок передавалися усно з покоління в покоління, зберігаючи історичні, природні та соціальні знання. Через ці оповіді люди навчалися враховувати ризики, розуміти природні цикли та пам'ятати про наслідки власних дій. Особливо важливою була роль демонології у вихованні молоді. Діти через казки і перекази знайомилися з поняттями добра і зла, відповідальності, поваги до природи та старших. Страх перед небезпечною істотою часто поєднувався з навчанням конкретним навичкам: обережності у лісі, дотриманню правил купання, акуратності в хаті. Соціально-культурна функція проявлялася і через формування ритуалів. Від обрядів очищення хати до святкових дій на водоймах або в лісі - всі вони поєднували практичну користь із символічним значенням. Такі дії укріплювали традиції, забезпечували спільний моральний та соціальний простір і одночасно виховували колективну дисципліну [24,с.120].

Образи демонологічних істот впливали і на економічну поведінку селян. Наприклад, страх перед русалкою або водяником зменшував необережне поводження з водоймами, а повага до лісових духів обмежувала вирубку лісів без потреби. Через демонологію формувалися правила раціонального користування природними ресурсами, що мали практичну цінність для громади. Культурна функція духів також проявлялася у святкових та обрядових піснях, прислів'ях, приказках. Вони не лише передавали інформацію про безпеку, а й збагачували мовне середовище, створювали художньо-образне мислення, формували естетичні уявлення та цінності громади. Помітною є психологічна функція демонологічних образів. Віра у духів допомагала людям знімати тривожність, пояснювати невдачі та втрати, створювала відчуття контролю над світом. Через символічну присутність духів люди відчували, що їхні дії мають наслідки, і це формувало відповідальне ставлення до життя і громади.

Таким чином, соціально-культурні функції демонологічних образів українців були багатоплановими: вони регулювали поведінку, формували моральні та етичні норми, передавали практичні знання, укріплювали громаду, зберігали історичну пам'ять і підтримували психологічну стабільність. Ці образи залишаються невід'ємною частиною народної культури і демонструють взаємозв'язок міфології з повсякденним життям.

РОЗДІЛ 4. ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ

4.1. Використання матеріалів народної демонології у викладанні історії та культури України

Розповіді про міфологічних істот дозволяють подавати історичний і культурний матеріал не як набір відокремлених фактів, дат чи термінів, а через сюжети, у яких зберігаються страхи, уявлення та щоденний досвід людей минулого. Саме через образи домовика, лісовика, водяника чи відьми учні поступово починають розуміти, як українці попередніх століть пояснювали природні явища, невдачі, хвороби або небезпеку. У такому випадку навчання вже не сприймається як механічне запам'ятовування інформації. Воно переходить у площину осмислення людського досвіду – зі страхами, заборонами, сумнівами та спробами впорядкувати навколишній світ.

Особливо доречно використовувати демонологічний матеріал під час вивчення тем, пов'язаних із побутом українського села XIX – початку XX століття. Через народні вірування добре простежується ставлення людей до родини, праці, природи й громади. Наприклад, домовик у традиційних уявленнях був не просто фантастичним персонажем, а уособленням порядку, добробуту та стабільності в домі, тоді як водяник асоціювався з небезпекою водного простору й залежністю людини від річок чи ставків. І хоча сьогодні такі образи здебільшого сприймаються як елемент фольклору, у минулому вони фактично виконували регулятивну функцію – пояснювали правила поведінки та межі дозволеного [5].

Під час ознайомлення з українською культурою демонологічні сюжети дозволяють побачити, що легенди, перекази й народні оповіді існували не окремо від реального життя. Швидше навпаки – вони були способом передати досвід, попередження або моральні норми. Учні починають помічати, що за образом русалки чи мавки приховувалися уявлення про небезпеку, самотність, порушення заборон або складний зв'язок людини з

природою. І тут уже складно говорити лише про «вигадку». Радше – про своєрідну систему пояснення світу, доступну людині того часу.

Досить переконливо демонологічний матеріал працює у міжпредметному навчанні. На уроках літератури можна аналізувати образи мавок чи русалок у художніх текстах, на історії – простежувати походження вірувань та їхню трансформацію в різних регіонах, а під час занять із мистецтва – досліджувати способи візуального переосмислення демонологічних персонажів. Порівнюючи такі підходи, складно не помітити, що саме інтеграція кількох дисциплін допомагає уникнути фрагментарного сприйняття матеріалу. Учень бачить не окрему тему. А цілу систему взаємозв'язків між історією, мистецтвом і фольклором.

Окремої уваги заслуговує робота з автентичними джерелами – етнографічними записами, народними переказами, обрядовими текстами чи спогадами старожилів. Працюючи з такими матеріалами, школярі поступово переходять від простого сприйняття інформації до її аналізу. Порівнюючи різні варіанти легенд або описів демонологічних істот, вони починають помічати суперечності, локальні особливості, зміни у трактуванні образів. Іноді стає очевидним, що одна й та сама істота в різних регіонах могла сприйматися зовсім по-різному. Це, до речі, добре демонструє неоднорідність народної культури та її залежність від місцевого середовища.

Непогані результати дає й дискусійний формат роботи. Наприклад, учням можна запропонувати пояснити причини віри у відьом або страху перед лісом через образ лісовика. У таких ситуаціях школярі змушені не просто повторювати матеріал, а намагатися зрозуміти логіку людей минулого. Чому певні місця вважалися небезпечними? Чому хвороби чи неврожай пояснювали дією надприродних сил? Однозначної відповіді тут, ймовірно, немає. І саме ця невизначеність робить обговорення живим та змістовним [17].

Практичні завдання на основі демонологічного матеріалу можуть мати різні форми: створення власної інтерпретації легенди, порівняння образів у

різних регіонах України, аналіз функцій духів у житті громади. Виконуючи такі завдання, учні вже не обмежуються простим відтворенням інформації. Вони аналізують матеріал, співвідносять його з історичним контекстом, шукають пояснення певним явищам. І саме в цей момент навчання перестає бути пасивним.

Порівнюючи традиційне пояснення теми з інтерактивними методами, складно не помітити, що демонологічні сюжети досить сильно впливають на емоційну пам'ять учнів. Через історії про страх, небезпеку або порушення заборон школярі краще відчують переживання людей минулого. Історія перестає бути абстрактною. Вона починає сприйматися як досвід реальних людей – зі страхами, помилками та спробами пояснити навколишню реальність [59].

У переказах про водяників, польових духів чи лісовиків помітно мотиви обережного ставлення до природи, відповідальності за власні дії та поваги до довкілля. Можливо, саме тому подібні сюжети досить органічно поєднуються із сучасними екологічними темами. Без прямого моралізування. Через сам зміст історій і наслідки порушення певних правил.

Позакласна діяльність відкриває ще більше можливостей для роботи з демонологічним матеріалом. Інсценізації легенд, тематичні вечори, створення локальних дослідницьких проєктів або збір переказів власного села чи міста дозволяють залучати учнів до активної роботи. Причому особливо сильний ефект дає саме локальний матеріал. Історії, пов'язані з конкретною місцевістю, зазвичай викликають значно сильнішу емоційну реакцію, ніж абстрактні приклади з підручника [24, с. 120].

Цікавим напрямом є й порівняння демонологічних образів у різних культурах. Учні можуть досліджувати, як змінювався образ русалки чи відьми залежно від регіону або країни, які риси залишалися спільними, а які – відрізнялися. На основі такого зіставлення поступово формується розуміння того, що демонологія була частиною ширших культурних процесів, а не лише локальним явищем [34].

Досить ефективно працює і візуальний матеріал. Народні ілюстрації, театральні постановки, сучасні художні інтерпретації або кінематографічні образи дозволяють простежити, як із часом змінювалося сприйняття демонологічних персонажів. Іноді навіть помітно, що сучасна культура романтизує окремі образи, тоді як у народній традиції вони мали зовсім інше значення. Варто зазначити, що точних меж між автентичним образом і сучасною інтерпретацією сьогодні визначити складно. Це питання, очевидно, ще потребує подальшого дослідження.

Сучасні цифрові технології також відкривають нові можливості для роботи з подібним матеріалом. Учні можуть створювати інтерактивні карти вірувань, записувати короткі відео, розробляти мультимедійні презентації або формувати цифрові архіви місцевих легенд. Такий підхід поєднує традиційний зміст із сучасними способами подачі інформації, роблячи навчання ближчим до інтересів сучасних школярів. Особливо в тих випадках, коли звичайна лекційна форма вже не забезпечує достатнього рівня залучення.

Демонологія добре поєднується і з проєктною діяльністю. Учні мають можливість самостійно обирати тему дослідження, працювати з джерелами, збирати фольклорний матеріал та презентувати результати власної роботи. Особливо цінною виявляється робота з усними свідченнями старшого покоління. Записуючи місцеві перекази чи родинні історії, школярі не лише вчаться аналізувати інформацію, а й фактично долучаються до збереження нематеріальної культурної спадщини.

Досить результативним є і метод конкретних ситуацій. Учня можна запропонувати змодельовати обставини, у яких мешканці села XIX століття намагалися пояснити неврожай, загибель худоби чи страх перед певним місцем через демонологічні уявлення. Завдання полягає не у відтворенні сучасної логіки, а навпаки – у спробі мислити в межах світогляду того часу. І саме тоді стає зрозуміло, що демонологія була не просто набором

фантастичних образів, а частиною повсякденного механізму пояснення реальності [23].

Добре працює і аналіз мови, оскільки слова, пов'язані з демонологією, часто зберігають давні культурні смисли. Учні можуть досліджувати походження назв істот, зміни їхнього значення або особливості вживання в різних регіонах. Завдяки цьому стає помітно, як мова фіксує історичний досвід і передає світогляд через окремі слова та вирази.

Варто звертати увагу й на невербальні елементи культури – жести, заборони, побутові звички, які часто були пов'язані з народними віруваннями. Наприклад, заборона свистіти в хаті чи ходити вночі до води мала не лише побутове, а й символічне пояснення. Коли учні розуміють походження таких дій, вони починають сприймати їх не як випадкові «дивні правила», а як частину цілісної системи народного світогляду.

Демонологічний матеріал можна використовувати і для реконструкції побуту. Учні відтворюють день із життя селянської родини, враховуючи вірування: як починається ранок, що роблять перед сном, як поведуться в полі або в лісі. Така форма роботи дозволяє глибше зануритися в тему та побачити, наскільки тісно вірування перепліталися з повсякденним життям.

Ефективним виявляється і метод «помилки», коли учням пропонують текст із навмисно спотвореними фактами про демонологічних персонажів. Завдання полягає в тому, щоб знайти неточності та пояснити їх. Подібний формат змушує працювати з матеріалом уважніше й активізує аналітичне мислення.

Окремим напрямом стає інтеграція з медіаграмотністю. Учні можуть порівнювати народні уявлення з їхнім відображенням у сучасних медіа – фільмах, іграх, соціальних мережах чи популярній літературі. Це дозволяє простежити, як трансформується зміст образів і яким чином вони використовуються для створення певного емоційного ефекту або впливу на аудиторію [21].

Демонологічні сюжети доречно використовувати і для розвитку навичок аргументації, оскільки саме такі теми часто викликають різні, інколи навіть протилежні погляди. Наприклад, обговорення питання про те, чи була віра у духів способом пояснення світу або ж проявом страху перед невідомим, поступово вчить школярів формулювати власну позицію та підкріплювати її аргументами. Причому в таких дискусіях рідко існує одна правильна відповідь. І це, мабуть, одна з причин їхньої ефективності.

Досить результативною є і практика міні-досліджень, коли учні обирають окремий демонологічний образ – відьму, русалку або домовика – та аналізують його за кількома напрямками: походження, функції у народних віруваннях, трансформації образу в різні історичні періоди. Така форма роботи дозволяє уникнути поверхневого сприйняття теми, яке часто виникає під час звичайного переказу матеріалу.

Легка напруга, відчуття загадковості, зацікавлення невідомим – усе це робить урок більш живим і залучає до роботи навіть тих учнів, які зазвичай залишаються пасивними. Демонологічні сюжети створюють подібну атмосферу природно, без штучного «розважального ефекту». Іноді достатньо лише короткої легенди або одного суперечливого питання, щоб розпочалася активна дискусія.

У процесі використання матеріалів української народної демонології під час викладання історії та культури України доцільно звертатися і до сучасних педагогічних підходів, орієнтованих не лише на засвоєння теоретичного матеріалу, а й на розвиток світогляду, аналітичного мислення та здатності формувати власне ставлення до культурної спадщини. Саме в цьому випадку демонологічний матеріал виявляється досить гнучким, оскільки дозволяє поєднувати історичний, культурологічний та виховний компоненти навчання в межах однієї теми.

Одним із найбільш результативних підходів є діяльнісне навчання, що передбачає активну участь учнів у процесі роботи з матеріалом. Йдеться не лише про читання легенд чи прослуховування переказів. Учні аналізують

тексти, беруть участь у дискусіях, створюють творчі проєкти, готують презентації, іноді – навіть реконструюють світогляд певної епохи через рольові ситуації. У таких умовах навчання перестає бути пасивним. І це особливо помітно під час роботи з темами, які викликають емоційний відгук.

Робота з народною демонологією сприяє також розвитку культурної та комунікативної компетентностей, оскільки учні вчаться працювати з історичними джерелами, інтерпретувати символічні образи, порівнювати культурні явища й аргументовано висловлювати власну позицію щодо значення народної спадщини в сучасному суспільстві. Варто зазначити, що точних критеріїв вимірювання такого впливу поки недостатньо. Проте спостереження за навчальним процесом показують: теми, пов'язані з фольклором і міфологією, утримують увагу аудиторії значно довше, ніж абстрактний теоретичний матеріал.

Особистісно орієнтований підхід у цьому випадку також дає помітний результат, адже демонологічні сюжети викликають емоційну реакцію та активізують уяву. Одних учнів більше цікавить історичний контекст, інших – психологія страху або символіка персонажів. І саме ця різниця у сприйнятті дозволяє будувати більш гнучкий навчальний процес, без нав'язування єдиної моделі інтерпретації.

Індивідуалізація навчання проявляється і в можливості пропонувати різні типи завдань відповідно до рівня підготовки учнів. Частина школярів працює з історичними джерелами чи етнографічними записами, інші – створюють творчі проєкти, мультимедійні матеріали або короткі дослідницькі повідомлення. Такий підхід дозволяє залучати до роботи практично всіх учасників освітнього процесу, навіть якщо їхні інтереси та навчальні можливості помітно відрізняються.

Тісно пов'язаний із цим і диференційований підхід. Порівнюючи різнорівневі завдання, можна помітити, що частина учнів краще працює з аналітичними темами – наприклад, із дослідженням символіки демонологічних персонажів або зіставленням регіональних варіантів легенд.

Інші ж активніше проявляють себе у творчій діяльності чи презентаційній роботі. Ігнорувати цю різницю, мабуть, не варто, оскільки саме вона часто визначає рівень зацікавленості предметом.

Ефективність використання демонологічного матеріалу підвищується в умовах інтегрованого навчання, коли історія поєднується з літературою, мистецтвом, культурологією чи народознавством. Завдяки такому поєднанню учні поступово починають сприймати народну культуру не як набір окремих фактів, а як цілісну систему уявлень про світ, людину та природу.

Працює і ціннісний підхід, оскільки демонологічні образи у традиційній культурі виконували не лише містичну або розважальну функцію. Через них передавалися уявлення про допустиму поведінку, ставлення до природи, родини та громади. Іншими словами – це були своєрідні моделі соціального контролю, адаптовані до умов народного середовища.

Комунікативний підхід, своєю чергою, дозволяє розвивати навички взаємодії під час колективної роботи. Групові дискусії, аналіз легенд, створення спільних проєктів чи презентацій формують уміння вести діалог, аргументувати позицію та працювати з різними точками зору. Особливо це помітно у ситуаціях, де немає однозначного трактування подій або образів. Учні змушені пояснювати, переконувати, домовлятися. І саме тоді навчання перестає бути формальним відтворенням інформації.

Отже, використання народної демонології в освітньому процесі відкриває широкий спектр методів і підходів. Воно дозволяє працювати не лише з фактами, а й з емоціями, культурними смислами, практичними навичками та способами інтерпретації історичного досвіду. На основі порівняння можна зробити висновок, що саме така форма роботи допомагає учням не просто засвоювати матеріал, а поступово вчитися розуміти культуру як живу систему, пов'язану і з минулим, і з сучасністю.

4.2. Інтеграція демонологічних сюжетів у шкільні та позашкільні освітні програми

Інтеграція демонологічних сюжетів у сучасний освітній процес не потребує створення окремого навчального курсу чи суттєвого перевантаження програми. Швидше навпаки – подібний матеріал досить природно поєднується з уже наявними дисциплінами: історією, українською літературою, мистецтвом, народознавством, а іноді навіть із природничими темами чи заняттями, пов'язаними з безпекою та поведінкою людини. Проте результат залежить не стільки від самого матеріалу, скільки від способу його подачі. Якщо демонологічні образи використовуються лише як «цікаве доповнення» або елемент розваги, навчальний ефект поступово слабшає. Натомість, розглядаючи їх як частину народного світогляду й спосіб пояснення реальності, учитель отримує можливість показати культуру не через абстрактні визначення, а через живі моделі поведінки, страхів і заборон.

У межах шкільних тем, присвячених побуту українців XIX – початку XX століття, демонологічний матеріал працює особливо переконливо. Через образ домовика учням легше зрозуміти ставлення до порядку в хаті та сімейного добробуту, а через постать відьми – страх перед порушенням соціальних норм або невідомими явищами. Порівнюючи звичайне пояснення правила поведінки з легендою чи народним переказом, складно не помітити, що саме сюжетна форма значно краще утримує увагу школярів. Учень швидше запам'ятовує історію. Особливо ту, у якій присутній емоційний компонент або відчуття прихованої небезпеки.

Демонологічні образи доречно інтегрувати не окремо від теми уроку, а всередині неї – як логічну частину пояснення. Наприклад, під час вивчення природного середовища можна звернутися до образу лісовика як до своєрідного уособлення небезпеки дикого лісу, а під час тем, пов'язаних із водоймами, – до русалок чи водяників. У такому випадку демонологія не

відволікає від основного змісту заняття, а навпаки, допомагає пояснювати причини виникнення певних заборон або правил поведінки. Іноді навіть стає помітно, що частина народних вірувань виконувала цілком практичну функцію – попереджала про реальні ризики, хоча й у символічній формі.

Позакласна діяльність відкриває ще ширші можливості для роботи з подібним матеріалом. Гуртки, факультативи, короткотривалі проєкти або тематичні тижні дозволяють не обмежуватися лише аналізом текстів. Учні можуть створювати сучасні інтерпретації легенд, записувати місцеві перекази, працювати над сценаріями або навіть реконструювати фольклорні сюжети через театральні постановки. І тут навчання поступово перестає бути пасивним. Воно переходить у площину особистого досвіду – коли школяр не просто читає про вірування, а починає взаємодіяти з матеріалом, переосмислювати його, іноді навіть сперечатися з ним.

Особливо результативними виявляються інтерактивні формати. Рольові ігри, тематичні квести, моделювання ситуацій із народних переказів або умовна «подорож» через ліс, де потрібно уникнути гніву лісовика чи не потрапити під вплив русалки, створюють ефект занурення. І хоча подібні форми можуть виглядати розважальними, саме вони часто забезпечують найкраще запам'ятовування матеріалу. Не через механічне повторення, а через емоцію та дію. Варто зазначити, що точних даних щодо довготривалого впливу таких методів поки недостатньо, однак педагогічні спостереження свідчать: учні значно активніше включаються в роботу тоді, коли тема викликає у них емоційний відгук.

Помітний результат дає й краєзнавчий підхід. Робота з локальними легендами, родинними історіями чи переказами конкретного села або міста робить демонологічний матеріал ближчим і зрозумілішим. Учні починають сприймати народну демонологію не як абстрактну частину «давнього фольклору», а як елемент культури власного регіону. Іноді саме ця локальність викликає найбільше зацікавлення. Особливо коли школярі

раптом дізнаються, що історії про дивні місця, нічні заборони чи «нечисті» водойми існували буквально поруч із ними.

Досить органічно демонологічний матеріал поєднується і з міжпредметними проєктами. Один клас може аналізувати образ відьми в історичному контексті, інший – досліджувати її літературні інтерпретації, а ще хтось – працювати з візуальними образами в мистецтві чи кінематографії. Після об'єднання результатів учні бачать не окремий персонаж, а складне культурне явище, яке змінювалося залежно від часу, середовища та суспільних потреб. На основі такого порівняння можна зробити висновок, що народна демонологія ніколи не була чимось статичним або однаковим для всіх регіонів.

У позашкільних програмах варто звертатися і до дослідницьких методів роботи. Учні можуть проводити інтерв'ю зі старшим поколінням, записувати місцеві перекази, створювати електронні збірки легенд або готувати мультимедійні презентації. Подібна діяльність формує не лише знання про культуру, а й навички роботи з інформацією: аналіз джерел, зіставлення версій, відокремлення фактів від пізніших інтерпретацій. І тут, мабуть, найцікавішим стає усвідомлення того, наскільки різними можуть бути варіанти однієї й тієї самої легенди.

Ефективно працюють і тематичні заходи – вечори народних легенд, виставки ілюстрацій, фестивалі локальної міфології або презентації учнівських проєктів. Такі форми створюють у школі живий культурний простір, де фольклор перестає бути лише «матеріалом із підручника». Він починає функціонувати як частина сучасної комунікації. Причому не штучно нав'язаної, а такої, що справді викликає інтерес.

Сучасні цифрові технології відкривають ще більше можливостей для інтеграції демонологічних сюжетів. Учні можуть створювати подкасти, інтерактивні карти вірувань, короткі відео або цифрові архіви місцевих легенд. Поєднання традиційного змісту з цифровими форматами дозволяє зробити навчальний процес ближчим до інформаційного середовища, у

якому живуть сучасні школярі. Водночас це припущення потребує подальшого підтвердження, оскільки надмірна орієнтація лише на цифрову форму іноді зміщує увагу з аналізу змісту на сам процес створення контенту.

Під час роботи з демонологічними сюжетами особливо помітною стає необхідність правильного дозування матеріалу. Якщо уроки надмірно перенасичені містичними образами або побудовані виключно на емоційному ефекті, навчальна складова поступово слабшає. Матеріал починає сприйматися як розвага. Натомість помірне й продумане використання демонологічних сюжетів дає інший результат – учні краще встановлюють зв'язки між окремими темами, активніше ставлять запитання та довше утримують увагу. Особливо тоді, коли легенда або образ справді допомагають пояснити культурний чи історичний контекст, а не просто «прикрашають» урок.

Корисним є і включення елементів дослідницького навчання. Учні можуть самостійно шукати відповіді на питання, які не мають єдиного пояснення: чому в одному регіоні русалка вважається небезпечною істотою, а в іншому – майже захисницею водойм; чому образ відьми іноді асоціювався зі шкодою, а подекуди – із лікуванням або знанням трав. У процесі такої роботи школярі поступово вчаться не лише відтворювати інформацію, а аналізувати її, порівнювати джерела, будувати власні припущення. І це, ймовірно, один із найцінніших результатів подібного підходу.

Демонологічний матеріал досить вдало інтегрується й у систему оцінювання. Замість стандартних тестів учням можна запропонувати пояснити певну ситуацію з позиції народних вірувань, реконструювати поведінку мешканців села XIX століття або створити власну інтерпретацію легенди. У такому форматі перевіряється не механічне запам'ятовування фактів, а глибина розуміння культурного контексту. Іноді навіть стає очевидно, що учень, який не завжди добре працює з традиційними тестами, значно краще проявляє себе саме у творчих чи аналітичних завданнях.

Окремої уваги заслуговує і комунікативний компонент. Групові проєкти, спільний аналіз легенд, колективні дискусії або пошук різних інтерпретацій одного образу формують уміння вести діалог, аргументувати позицію та працювати з різними точками зору. Причому демонологічні теми майже завжди викликають суперечку – і це добре. Один учень може сприймати образ лісовика як символ страху перед природою, інший – як своєрідний механізм екологічного контролю. І саме в момент такого зіставлення думок навчання перестає бути формальним процесом повторення готових тез.

Доцільним є й залучення міжкультурного контексту. Порівнюючи українські демонологічні образи з персонажами інших культур, учні поступово помічають спільні мотиви та відмінності у світосприйнятті різних народів. Це розширює уявлення про народну міфологію та дозволяє побачити її як частину ширших культурних процесів. Хоча, варто визнати, межа між універсальними мотивами та локальною специфікою іноді залишається доволі умовною.

Водночас демонологічний матеріал не повинен викликати надмірної тривожності або страху, особливо у молодших школярів. Його доцільно подавати насамперед як культурний феномен, пов'язаний зі способом мислення людей певної історичної епохи. Інакше існує ризик, що емоційна складова почне переважати над пізнавальною.

Отже, через знайомство з народними віруваннями формується і культурна ідентичність учнів. Вони починають краще розуміти зв'язок між традиціями, побутом, мовою та сучасною культурою. Причому народна демонологія в такому випадку сприймається вже не як «дивний залишок минулого», а як частина історичної пам'яті, що зберігає спосіб мислення кількох поколінь. І, можливо, саме в цьому полягає одна з найбільших переваг інтеграції демонологічних сюжетів у навчальний процес – можливість побачити за окремими легендами живий досвід людей, їхні страхи, пояснення світу та спроби впорядкувати навколишню реальність.

4.3. Методичні підходи до використання фольклорно-міфологічного матеріалу в освітньому процесі

Використання фольклорно-міфологічного матеріалу в навчанні потребує не стільки великої кількості ресурсів, скільки виваженого способу подачі, адже простий переказ легенди або короткий опис демонологічного персонажа зазвичай не дає глибокого результату. Учні швидко забувають інформацію, якщо вона залишається лише набором цікавих фактів без спроби зрозуміти її внутрішню логіку. Інша ситуація виникає тоді, коли школяр починає працювати з матеріалом самостійно: ставить запитання, шукає причини появи певних вірувань, намагається зрозуміти, чому люди пояснювали світ саме так, а не інакше. Саме в цей момент навчання перестає бути механічним.

Одним із підходів, що дає помітний результат, є проблемно-орієнтоване навчання. Учитель не подає готового пояснення, а створює ситуацію, у якій учні поступово доходять висновків самостійно. Наприклад, можна запропонувати пояснити, чому мешканці українського села вірили у водяника або лісовика, якщо вони не мали сучасних наукових знань про природні явища. Працюючи з таким завданням, учні змушені мислити в межах історичного світогляду. І саме це, ймовірно, формує глибше розуміння теми, ніж звичайне запам'ятовування визначень [17].

Досить переконливо працює і контекстуальний підхід, за якого демонологічні образи розглядаються не ізольовано, а в системі побуту, господарських відносин та щоденних практик. У такому випадку домовик перестає бути лише «містичним персонажем» і починає сприйматися як уособлення порядку в оселі, стабільності родини та відповідальності за домашній простір. Порівнюючи різні способи подачі матеріалу, складно не помітити, що саме такий формат дозволяє уникнути фрагментарності, коли окремі легенди існують ніби самі по собі, без зв'язку з реальним життям людей.

Інтерпретаційний підхід відкриває ще ширші можливості для аналізу. Учні можуть порівнювати різні варіанти одного й того самого образу – наприклад, русалки чи відьми – у різних регіонах України, звертаючи увагу на відмінності у функціях, поведінці або зовнішньому вигляді персонажів. Іноді ці розбіжності виявляються досить несподіваними. Те, що в одному регіоні вважалося небезпечним, в іншому могло трактуватися майже нейтрально. Це припущення, безумовно, потребує подальшого підтвердження через ширший аналіз джерел, однак уже саме порівняння допомагає учням помічати залежність культури від умов життя, природного середовища та локальних традицій.

Помітний результат дає і діяльнісний підхід, який передбачає активну участь учнів у роботі з матеріалом. Йдеться не лише про читання текстів чи прослуховування пояснень. Учні можуть брати участь у рольових іграх, моделювати ситуації з життя селянської громади, створювати власні інтерпретації легенд або досліджувати місцеві перекази. Коли школяр не просто слухає інформацію, а взаємодіє з нею – матеріал запам'ятовується зовсім інакше. Надовго.

Метод проєктного навчання дозволяє поєднати кілька підходів одночасно. Учні обирають тему, працюють із джерелами, аналізують матеріали та презентують результати власного дослідження. Наприклад, проєкт, присвячений образу відьми, може охоплювати історичний контекст, літературні інтерпретації та сучасні медійні образи. У результаті формується більш цілісне бачення теми, без поділу на окремі, не пов'язані між собою факти.

Не менш доцільним виглядає використання порівняльного підходу. Коли учні бачать, що подібні демонологічні персонажі існують у культурах різних народів, вони поступово починають розуміти спільні механізми формування вірувань. Наприклад, водяні духи або жіночі містичні постаті трапляються у багатьох традиціях, хоча їхні функції можуть суттєво відрізнятися. На основі такого порівняння можна зробити висновок, що демонологія була не

випадковим набором «страшних історій», а способом пояснення світу, який виникав у різних суспільствах майже закономірно.

Окремо варто звернути увагу на роботу з автентичними джерелами. Записи легенд, етнографічні матеріали, уривки народних переказів або обрядових текстів дозволяють учням працювати безпосередньо з культурним матеріалом епохи, а не лише з його сучасним переказом. Порівнюючи варіанти текстів, школярі вчаться помічати суперечності, відокремлювати факт від інтерпретації, формулювати власні висновки. Іноді навіть стає очевидним, наскільки неоднорідною була народна культура в межах однієї країни [30].

Візуально-аналітичний підхід також демонструє досить сильний ефект. Народні ілюстрації, графіка, театральні постановки або сучасні художні інтерпретації допомагають зрозуміти, як саме люди уявляли демонологічних персонажів у різні історичні періоди. Коли текст доповнюється зображенням, сприйняття стає більш цілісним. І, можливо, більш емоційним.

Метод дискусії переводить навчання з пасивного формату в активний. Питання, які не мають єдиної правильної відповіді, змушують учнів аргументувати власну позицію, слухати інших і працювати з різними точками зору. Наприклад, обговорення того, чи була демонологія способом пояснення навколишнього світу, чи насамперед проявом страху перед невідомим, зазвичай викликає жваву реакцію. Причому остаточної відповіді тут, мабуть, не існує. І саме це робить подібні дискусії настільки продуктивними.

Сучасні цифрові технології теж відкривають нові можливості для роботи з демонологічним матеріалом. Учні можуть створювати інтерактивні карти вірувань, записувати подкасти, готувати мультимедійні презентації або цифрові архіви місцевих легенд. Такий формат дозволяє поєднувати традиційний зміст із сучасними способами комунікації. Без цього, ймовірно, навчальний матеріал сприймався б значно віддаленішим від реальності сучасного школяра.

Варто враховувати й емоційний компонент навчання. Фольклорно-міфологічний матеріал природно викликає цікавість, легку напругу, іноді – здивування. Якщо правильно працювати з цим ефектом, він допомагає утримувати увагу та активізує зацікавленість учнів. Однак межа тут досить тонка. Надмірне захоплення містичними сюжетами може перетворити навчання на розвагу або навіть викликати тривожність у молодших школярів. Саме тому методичні підходи мають залишатися гнучкими та змінюватися залежно від віку аудиторії й рівня підготовки учнів [20, с. 55].

Фольклорно-міфологічний матеріал особливо добре працює тоді, коли поєднується з практичною діяльністю. Учні можуть реконструювати побут українського села XIX – початку XX століття, аналізувати поведінку громади у змодельованих ситуаціях або відтворювати сцени, у яких демонологічні вірування впливали на повсякденне життя. Такі вправи дозволяють побачити не лише самі образи, а й психологічний та соціальний контекст їхнього існування.

Помітно ефективним є й міжпредметне поєднання демонологічного матеріалу. Образ русалки чи лісовика можна аналізувати на уроках літератури через художні тексти, на історії – як відображення народного світогляду, а на заняттях з мистецтва – через візуальні інтерпретації у графіці або живописі. Завдяки такому підходу учні поступово починають бачити культуру не як набір окремих тем, а як взаємопов'язану систему уявлень і символів [58].

Досить переконливо працює і метод кейсів, коли учням пропонують конкретну ситуацію – наприклад, пояснити, як селяни намагалися захистити худобу від «нечистої сили» або чому певне місце вважалося небезпечним. Завдання полягає не у відтворенні сучасної логіки, а у спробі мислити в межах світогляду тієї епохи. І саме тоді стає зрозуміло, що демонологія була частиною повсякденного способу пояснення реальності, а не лише елементом фольклорної фантазії.

Отже, методичні підходи до використання фольклорно-міфологічного матеріалу базуються на поєднанні різних стратегій – проблемного навчання, діяльнісних методів, проєктної роботи, дискусій, аналізу джерел і цифрових технологій. Така система не зводиться лише до передачі фактів. Вона дозволяє учням поступово осмислювати культурний досвід минулого, аналізувати способи мислення людей різних епох і бачити зв'язок між традиційною культурою та сучасністю. І, можливо, саме в цьому полягає одна з найсильніших сторін такого підходу.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження з'ясовано, що народна демонологія в українській традиційній культурі — це не хаотична сукупність «страшних» образів, а цілісна система уявлень про взаємодію людини з природним, духовним і соціальним середовищем. Структурно вона охоплює кілька чітких категорій персонажів: домашніх духів (домовик), природних (лісовик, водяник, польовик), а також шкідливих і соціально небезпечних істот (відьма, упир, мавка, русалка). Кожна категорія відповідала певній сфері людського буття і виконувала конкретні функції — пояснювала незрозуміле, окреслювала межі дозволеного, регулювала поведінку. Демонологія поєднувала релігійні, магічні, моральні та побутові елементи, що свідчить про її глибоку вкоріненість у повсякденне життя українців.

Проаналізовано джерельну базу та історіографію дослідження демонологічних уявлень. Встановлено, що вивчення цього явища пройшло тривалий шлях: від перших фіксацій окремих вірувань у літописах і фольклорних збірниках до комплексного міждисциплінарного аналізу в сучасній гуманітаристиці. Ключову роль у збереженні та систематизації матеріалу відіграли етнографічні експедиції XIX — початку XX століття, обрядові тексти й усна традиція. Серед дослідників, чий внесок є особливо значущим, — Володимир Гнатик, Євген Тітаренко, Роман Турський. Їхні праці дозволяють реконструювати як регіональні варіанти вірувань, так і їхню роль у формуванні національної культурної свідомості.

Визначено особливості формування демонологічних вірувань українців у XIX — на початку XX століття. У цей період вірування були органічно вплетені в побут, сезонні ритуали та фольклорні практики — і саме тому мали таку стійкість. Водночас це була епоха серйозних змін: модернізація суспільства, розвиток освіти та урбанізація поступово трансформували традиційний світогляд. Проте демонологічні образи не зникли — вони адаптувалися, змінили частину функцій і продовжили існування у народній

пам'яті вже в новій якості. Ця здатність до трансформації, а не консервації, свідчить про внутрішню гнучкість народної культури.

Охарактеризовано основні образи демонологічних персонажів та їхні функції. Домовик уособлював порядок і стабільність у домі; лісовик і водяник — небезпеку природних стихій і залежність людини від них; русалка і мавка — наслідки порушення заборон і трагічні долі; відьма — страх перед тим, хто «знає більше» і діє поза громадськими нормами; упир — тривогу перед смертю і потойбіччям. Кожен із цих образів виконував не лише містичну, а й соціально-регулятивну та морально-виховну функцію. Через них громада формулювала правила поведінки і трансливала їх наступним поколінням у доступній, запам'ятовуваній формі.

Досліджено соціально-культурне значення демонологічних уявлень у житті українського суспільства. Встановлено, що вірування виконували роль своєрідного механізму соціального контролю: пояснювали причини нещастя, виправдовували певні заборони, підтримували авторитет традиції. Одночасно вони були способом психологічного захисту — давали відповіді там, де їх не могла дати наука. Демонологічні сюжети передавалися через легенди, пісні, обряди та перекази, забезпечуючи культурну спадкоємність між поколіннями. Саме тому народна демонологія є не лише елементом фольклору, а важливою складовою національної культурної спадщини, яка зберігає колективну пам'ять народу.

Обґрунтовано можливості використання матеріалів народної демонології у навчальному процесі. Доведено, що демонологічний матеріал ефективно застосовується у викладанні історії, літератури, мистецтва та народознавства — і не як «цікаве доповнення», а як повноцінний навчальний інструмент. Він допомагає учням зрозуміти логіку людей минулого, відчутти зв'язок між культурою та повсякденним життям, розвинути емпатію до іншого досвіду. Особливо ефективним виявляється локальний матеріал: легенди, пов'язані з конкретним місцем чи громадою, викликають у школярів значно живіший відгук, ніж абстрактні приклади. Використання

демонологічних сюжетів сприяє формуванню культурної ідентичності учнів і поваги до національної спадщини.

Розроблено методичні підходи до інтеграції демонологічних сюжетів у навчальні програми. Встановлено, що цей матеріал не потребує окремого курсу — він органічно вписується в наявні дисципліни через різноманітні форми роботи: проблемне навчання, порівняльний аналіз регіональних варіантів легенд, краєзнавчі дослідження, рольові ігри, проєктну діяльність, роботу з автентичними джерелами та цифровими технологіями. Діяльнісний, особистісно орієнтований, диференційований та комунікативний підходи забезпечують залучення учнів із різними інтересами і рівнями підготовки. Важливо при цьому дотримуватися балансу: надмірне захоплення містичною атмосферою може перетворити навчання на розвагу, тоді як продумане використання матеріалу формує справжнє розуміння культурного контексту.

Загалом результати дослідження підтверджують: українська народна демонологія — це складне, багатофункціональне культурне явище, яке зберігає спосіб мислення кількох поколінь і має реальний освітній та виховний потенціал. Її вивчення дозволяє не лише краще зрозуміти традиційну культуру українців, а й збагатити сучасну освітню практику живим, емоційно насиченим матеріалом. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розширенні регіональної бази джерел, а також у розробці конкретних навчально-методичних посібників на основі демонологічного матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В., Гнатюк В., Нечуй-Левицький І. Українська демонологія. Київ : Стилет і стилос, 2022. 168 с.
2. Бевз Р., Наумовська О. Українська демонологія: народні вірування і церковні канони. *Електронна бібліотека навчальних і наукових текстів*. 2025. URL: <https://www.info-library.com.ua/books-text-10717.html> (дата звернення: 04.03.2026).
3. Бліхар В. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях). Львів : ПП «Арал», 2018. 480 с.
4. Буйських Ю. Вихор в сучасній демонології українців. *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Вип. 29. С. 22–31. URL: <https://ethnic.history.knu.ua/data/2009/29/articles/2.pdf> (дата звернення: 07.03.2026).
5. Гончарук В. Українознавство : навч.-метод. посіб. Умань : Візаві, 2021. 122 с.
6. Глушко М. Образ чорта в контексті традиційної демонології українців. *Міфологія і фольклор*. 2020. № 2. С. 45–53. URL: <http://mif-folk.lnu.edu.ua/index.php/journal/article/view/112> (дата звернення: 16.04.2026).
7. Гутник І. М. Образи української демонології у народно-сценічній хореографії. *Мистецтвознавчі записки*. 2021. Вип. 40. С. 77–82. URL: <https://journals.urau.ua/mz/article/view/250346> (дата звернення: 09.04.2026).
8. Данилюк-Терещук Т. Українська народна міфологія у фольклористичних дослідженнях XIX ст. *Слово і час*. 2019. № 5–6. С. 84–95. URL: <https://il-journal.com/index.php/journal/article/view/770> (дата звернення: 01.05.2026).
9. Дзюба Т. Трансформація демонологічних образів у повісті-казці Олени Лань «Бутдебач». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2019. № 42, т. 1. С. 14–17. URL: https://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v42/part_1/5.pdf (дата звернення: 11.04.2026).

10. Квітка-Основ'яненко Г. Конотопська відьма : збірка творів. Київ : Знання, 2019. С. 131–191.
11. Ковтун Н. М. Структурно-функціональний аналіз архетипу культурного героя : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2019. 182 с.
12. Козловський С. Нижча міфологія українців у вимірах народної культури. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2021. Вип. 37. С. 112–119. URL: http://rshu.edu.ua/images/nauka/ukr_cult_37_2021.pdf (дата звернення: 02.04.2026).
13. Король В. Демони хвороб у традиційному світогляді гуцулів етноісторичного Закарпаття (за польовими матеріалами). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2020. № 1 (42). С. 368–375. URL: <https://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/202552> (дата звернення: 01.04.2026).
14. Кривенко А. Демонологія волинян в етнографічних публікаціях журналу «Київська старовина» (1882–1906 pp.). *Київська старовина*. 2019. № 1. С. 84–87. URL: https://www.researchgate.net/publication/349408464_Demonologia_volinan_v_etrograficnih_publicaciah_zurnalu_Kiivska_starovina_1882-1906_rr (дата звернення: 11.03.2026).
15. Кривенко А. М. «Блуд» в демонологічних уявленнях та повір'ях волинян. *Народознавчі зошити*. 2021. № 4 (160). С. 889–892. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2021-4/15.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).
16. Мосякова І. Система позашкільної освіти та проблеми її розвитку. *Прикладні наукові розробки та теоретичні дослідження XXI століття* : зб. наук. праць. Вінниця, 2019. Т. 2. С. 71–77. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/716006/1/Мосякова.pdf> (дата звернення: 19.02.2026).
17. Осьмак Н., Урись Т., Бикова Т., Александренко В. Українська література. Фольклор. Міфологія : навчальний посібник. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. 93 с.

18. Павлюк Н. Л. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Фольклор» для студентів філологічного факультету. Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2022. 69 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/13735/3/Pavliuk%20Nadiya%20Leonidivna%202022.pdf> (дата звернення: 04.04.2026).
19. Перепелюк М. Україна: історія, культура, ментальність : навч. посіб. Умань : Візаві, 2021. 157 с.
20. Подкупко-Дячкова Т., Уварова О., Кулачинський М., Сікорська О. Історія України та українська культура : збірник тестових завдань. Одеса, 2022. 72 с.
21. Поріцька О. А. Духовна культура українців: народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – XX ст.) : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 164 с.
22. Поріцька О. Духовна культура українців: народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX–XX ст.). Київ : Ліра-К, 2019. 146 с.
23. Пустосвіт В. Висвітлення фольклору в шкільних підручниках. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 8 (112). С. 64–75. URL: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/07/9-1.pdf> (дата звернення: 22.04.2026).
24. Рильський Т. Українська фольклорна енциклопедія. Київ : ІМФЕ, 2019. 840 с.
25. Родіонова І. Історія української літератури XX століття : навчально-методичний посібник. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2020. 280 с.
26. Садовенко С. Український фольклор у світовому культурному просторі : монографія. Київ : НАКККиМ, 2025. С. 181–201.
27. Сивачук Н. П. Фольклорна практика : навч. посіб. Умань : Візаві, 2024. 228 с.

28. Сивачук Н. Становлення української міфології як науки від донаукового періоду до початку XX ст. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 4. С. 29–42. DOI: 10.31499/2307-4906.4.2023.292336.
29. Сірант Н. Освітньо-виховний та естетичний потенціал української народної педагогіки. *Молодь і ринок*. 2019. № 4. С. 153–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2019_4_29 (дата звернення: 15.03.2026).
30. Скрипник Г. Народна творчість та етнологія. Київ, 2018. № 3. С. 120. URL: https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2018/3/nte_3_2018.pdf (дата звернення: 13.04.2026).
31. Смолій В. Історія України: Україна—Українці. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2018. 608 с.
32. Стасик М. В. Народнознавство: матеріальна та духовна культура українців : словник-довідник. Запоріжжя : ЗНУ, 2025. 228 с.
33. Степаненко М. Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір : зб. наук. статей. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. 385 с.
34. Телегуз А. В., Шпаковський А. О. Демонологія в системі традиційної міфології українців. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука"*. 2018. № 22. С. 1–9. URL: <https://www.inter-nauka.com/ua/issues/2018/22/4467/> (дата звернення: 08.03.2026).
35. Тугай М. Нотатки О. Зубрицького про народну демонологію Бойків. *Прикарпаття*. 2020. Вип. 4. С. 235–239. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/37.pdf (дата звернення: 19.05.2026).
36. Хрипко С. А. Духовний спадок етнокультури українців: вірування, міфологічні образи, демонологія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. С. 5. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/210579f7-92c1-4eb2-a35a-240aaf596c53> (дата звернення: 01.04.2026).

37. Цицхвая В. М. Формування ідеї українського націоналізму на початку ХХ ст. та створення ОУН. *Вісник Сковородинівської академії молодих учених* : зб. наук. пр. Харків, 2021. С. 217–221. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/dc49de44-099f-459e-a5c3-f63b1f58f6cc> (дата звернення: 12.04.2026).
38. Яценко А. Використання фольклорного матеріалу на уроках навчального предмета «Я досліджую світ». Умань, 2018. URL: <https://sno.udpu.edu.ua/index.php/naukovo-metodychna-robota/95-innovatsiini-pedahohichni-tekhnohohii-v-zahalnoosvitnii-shkoli-teoriiia-ta-praktyka/406-vikoristannya-folklornogo-materialu-na-urokakh-navchalnogo-predmeta-ya-doslidzhuyu-svit> (дата звернення: 19.05.2026).
39. Boyko T. Evaluative potential of the component composition of phraseological units of the Ukrainian language regarding indication of the world of emotions. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. 2019. P. 132–137. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/130132/papers/A_24.pdf (дата звернення: 19.03.2026).
40. Golovakha-Hicks I. The Life of Traditional Demonological Legends in Contemporary Urban Ukrainian Communities. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*. 2018. Vol. 40. P. 37–44. URL: <https://www.folklore.ee/folklore/vol40/golovakha.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).
41. Goncharenko T. Developing soft skills within ESP course designed for future IT engineers. *Наукові записки екологічного університету*. 2023. Вип. 63, т. 1. С. 230–238. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/63_2023/part_1/36.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
42. Hrynorh N. Klechalny Custom as a Spiritual Phenomenon of Ukrainian Culture. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*. 2020. Issue 17. P. 212–218. URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/218198> (дата звернення: 11.03.2026).

43. Hrytsenko O. Cultural Memory and Myth in Ukrainian Folklore. Kyiv : Krytyka Press, 2019. P. 256.
44. Ilkova S. V., Merzlykin P. V., Moiseienko N. V. LLM-driven educational game for conflict mediation training in Ukrainian wartime conditions. *CEUR Workshop Proceedings*. 2023. Vol. 4060. P. 73–85. URL: <https://ceur-ws.org/Vol-4060/paper09.pdf> (дата звернення: 28.03.2026).
45. Kis O. Survival as Victory: Ukrainian Women in the Gulag. Harvard Ukrainian Research Institute, 2021. P. 29.
46. Kononenko N. Ukrainian Epic and Historical Tradition. University of Toronto Press, 2019.
47. Koval-Fuchylo I. Ukrainian Mythology and Folk Beliefs in Modern Ethnology. *Ethnologia Europaea*. 2020. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/en/source/mdue> (дата звернення: 22.03.2026).
48. Kushnirova T. Korniy D. Images of Pre-Christian Ukrainian Mythology in the Novel “Mavka’s Diary”. Poltava, 2020. P. 184–186.
49. Lozynska T. M., Lakhyzha M. I., Dorofeev O. V. The state of development of the concept of sustainable development in the science of public administration in Ukraine. *Science and Education for Sustainable Development : monograph* / eds. A. Ostenda, T. Nestorenko. Katowice : Publishing House of University of Technology, 2022. P. 833–841.
50. Lukianova L. Ukraine’s Higher Education Institutions under Wartime Conditions: Challenges, Prospects, Hope. *International Journal of Legal Studies*. 2023. № 4 (16). С. 121–140. URL: <https://ijols.com/api/files/view/2478432.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).
51. Magocsi P. R. A History of Ukraine. Toronto : University of Toronto Press, 2018. P. 811.
52. Myrzakhmetova A., Smanov B., Ugur V., Zhaparova A. Methods of teaching folklore in secondary school. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physics*. 2024. Vol. 56. P. 1742–1752. URL:

<https://physics.uz.ua/en/article/download/methods-of-teaching-folklore-in-secondary-school> (дата звернення: 22.03.2026).

53. Nikolova O., Vasylyna K. Motifs of Disguise / Imitation in European Literary Tradition (From Antiquity to the Eighteenth Century): Comic Effect vs. Tragic Pathos. *University of Bucharest Review. Literary and Cultural Studies Series*. 2023. Vol. 13, № 1. P. 29. URL: <https://ubr.rev.unibuc.ro/wp-content/uploads/2021/10/OleksandraNikolovaKaterynaVasylyna.pdf> (дата звернення: 16.03.2026).

54. Olena Lyniuk. A woman in the Ukrainian rituals of the winter calendar cycle. *Culture and Arts in the Modern World*. 2020. Issue 21. P. 131–147. URL: <https://doi.org/10.31866/2410-1915.21.2020.208242> (дата звернення: 11.03.2026).

55. Pacsr A. International scientific professional periodical journal "THE UNITY OF SCIENCE". Prague, 2018. P. 142–146. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/4d48b3c6-4d40-42cc-837e-59f184a2148c/download> (дата звернення: 27.04.2026).

56. Pavlyshyn A. Ukrainian Symbols and Archetypes in the Historical and Folklore Imagery of Irena Nosyk. *Artistic Culture. Topical Issues*. 2022. Вип. 18 (2). С. 118–124. URL: <https://hudkult.mari.kyiv.ua/article/download/269800/268901> (дата звернення: 28.04.2026).

57. Petrova Y., Skrypala A., Fedoriaka R., Khoroshko A. Good and Evil Forces in Ukrainian Mythology and Fairy Tales. Poltava, 2019. P. 37–39.

58. Reitii G. Traditional world view of the Transcarpathian Dolynians on the domovyk: calendar and domestic rituals. *Narodoznavchi Zoshyty*. 2025. № 2. P. 110–118.

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні домашні духи українців та їхні функції

Назва духа	Місце перебування	Основні функції	Способи взаємодії	Приклади прояву
Домовик	Хата, двір	Охоронець домашнього порядку, опіка над худобою	Залишати їжу, дотримуватися чистоти	Розкидання речей, голоси ночами, допомога по дому
Лісовик	Ліс, галявини	Охоронець лісу	Не руйнувати природу, залишати дари	Втрата шляху, раптові небезпеки, підказки для мисливців
Водяник	Річки, озера, ставки	Контроль за водними стихіями, охорона водойм	Не смітити, залишати дари	Тонучі човни, зміна течії, риболовні успіхи
Русалка	Води річок і озер	Втілення водяної сили та небезпеки	Дотримуватися обережності біля води	Порушення правил купання, непередбачувана поведінка риби

Додаток Б
Регіональні варіанти образів домашніх і природних духів

Назва духа	Регіон	Локальна характеристика	Взаємодія з людьми	Приклад легенди або обряду
Домовик	Поділля	Малий, доброзичливий	Залишають частування, дбають про порядок	Домовик допомагає по хаті, якщо господарі прибирають двір
Домовик	Полісся	Примхливий, суворий	Пильнують, щоб ніхто не порушував традицій	Якщо хтось брудно обходиться з хатою, домовик карає розкиданням речей
Лісовик	Слобожанщина	Великий, рогатий, суворий	Навчає обережності в лісі, карає за порушення правил	Мисливець, що знехтував лісовими правилами, губиться серед дерев
Лісовик	Закарпаття	Мудрий, обережний	Показує шлях, підказує місця з їстівними ягодами	Дитина, що загубилася в лісі, знаходить дорогу завдяки лісовику
Водяник	Полтавщина	Злий, небезпечний	Треба залишати дари, обережність на воді	Човен тоне, якщо рибалка не поклав хліб у воду
Водяник	Чернігівщина	Лояльний, але суворий	Захищає рибу, слідкує за порядком на водоймах	Рибалка отримує багатий улов після виконання обряду умилювання водяника

Додаток В

Локальні варіанти шкідливих демонологічних істот

Назва істоти	Регіон	Локальна характеристика	Взаємодія з людьми	Приклад легенди чи обряду
Відьма	Поділля	Старша жінка, що ховається в лісі	Пильнувати, залишати дари	Відьма навела хворобу на невдячного сусіда
Домовик	Полісся	Примхливий хатній дідусь	Дотримуватися порядку в хаті	Псування речей, хвороби худоби
Упир	Галичина	Злий дух померлого	Дотримуватися поховальних правил	Вночі висмоктує енергію живих, якщо порушено похоронні обряди
Мавка	Київщина	Приваблива, але небезпечна	Обережність у полі чи лісі	Заманює молодих у пастку під час збору врожаю
Русалка	Слобожанщина	Агресивна, небезпечна	Дари, обережність на воді	Тонучі човни, загибель рибалок
Водяник	Закарпаття	Провідник, суворий, але не завжди небезпечний	Дотримуватися обрядів, залишати дари	Підказує безпечні місця для купання та риболовлі

Додаток Г

Основні шкідливі демонологічні істоти українців та їхні функції

Назва істоти	Місце перебування	Основні функції	Способи взаємодії	Приклади прояву
Відьма	Ліс, хата	Шкода або допомога, передбачення майбутнього	Обряди, дари, запобіжні дії	Псування врожаю, наведення хвороби, передбачення долі
Упир	Кладовище, поховання	Шкода живим, покарання за порушення правил поховання	Похоронні обряди, захист могил	Нічні напади, хвороби, непокій мертвого
Мавка	Ліс, поля	Заманювання людей, кара за легковажність	Обережність, дотримання традицій	Загублення в лісі, пастки на полях
Русалка	Річки, озера	Небезпека води, контроль за водоймами	Дари, обряди умилювання	Тонучі човни, хвороби після купання, зміна течії річки

Додаток Д
Соціально-культурні функції персонажів української народної
демонології

Демонологічний персонаж	Соціально-культурна функція	Вплив на життєдіяльність громади	Приклад практики або легенди
Домовик	Регулятивна, виховна (сімейно-побутова).	Підтримання внутрішньосімейного порядку, чистоти господарства, поваги до старших членів роду	Залишення частувань-офір («підпінних» дарів), дотримання побутових заборон у хаті.
Лісовик / Мавка	Екологічна, охоронна, морально-етична.	Регулювання природокористування, виховання раціональності та обережності в лісовому просторі.	Заборони на збирання ягід чи рубку лісу в певні календарні дні; казки-застереження для дітей.
Відьма / Упир	Морально-правова, соціально-контролююча	Дисциплінування громади через страх перед наслідками гріховних або деструктивних вчинків	Наявність специфічних апотропейних (захисних) дій напередодні Юрія чи Купала; обряди поховання «заложних» мертвеців.
Водяник / Русалка	Безпекова, психологічно-страхова, комунікативна	Формування екологічної етики та правил безпеки на воді, запобігання нещасним випадкам.	Ритуали провадин русалок (Русальний тиждень), обрядові табу на купання чи прання під час свят.